Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 174 (15394) ◆ 1994 чылдың октябрь 27, четверг ◆ Ат салган шагы 23.10. Садар өртээ 200 рубль.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле И. В. Чучевти шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Республиканың көдээ ажыл-агыйынга ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда уре-түңнелдиг ажылдаапы дээш Таңды кожуунда «Революцияның чалбыжы» совхозтуң директору Иван Васильевич Чучевти Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаннаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1994 чылдың октябрь 20. № 200, Кызыл хоорай.

Рынок болгаш көдээ амыдырал

СҮТ-ХӨЛ: ажыл-херекчи ужуражылгалар

(Төнчүзү. Эгези № 173 «Шында»).

Көдээ черниң база бир чуула айтырыы — дыл башкыларын болгаш эмчилерни белеткээри. Республика иштиниң болгаш өске-даа хоорайларның дээди өөредилге черлери доозукчуларны үндүрүп-даа турар болза, аныяктар көдээже чорбайн турар. Ынчангаш моон соңгаар оларны өөредирде кожуундан дорт өөредириниң аргалары колдаар апаар, дооскан соонда чоруткан черинге керээ ёзугаар ажылдап кээр. Кадрларны тус черге быжыглап, ажылдадырының бир аргазы ол.

Сүт-Хөлге кожуун тургустунган соонда, «Сүт-Хөл» совхозтуң элээн каш ажылагыйларга чара шаптынганын билир бис. Ам ук ажыл-агыйда 240 ажыг бода болгаш 4400 хире шээр мал арткан. Бо чылын ооң тараа шөлдерин долу каккан соонда, дүжүт база шоолуг албаан. Совхозтуң алган чээлизи ам 360 миллион рубль ашкан. Бо чылын Черногорскиге дужааган дүгүнүң өртээ ажылчыннарның шалыңына четпейн барган. Суурда школа дыка эргижирээн. Сөөлгү үеде аная өөренир арга чок болуп турарындан ону кожуунның санитарэпидстанцияазының ажылдакчылары хаар деп турар. Школада мебель аймаа эргижирээн, ону чаартырының аргазы амдыызында чок.

Тус черге хлеб быжырарыбиле дээрбени моон мурнунда салган турган. Ону ажык черге тургускан ажылдадыр турарының чылдагаанындан база-ла эмчилер ажыглаарын чөпшээревейн барган. Ынчангаш кожуунның ажылагыйлар аразының далган кылыр дээрбезин «Сүт-Хөл» совхозтуң баазазынга кылыры негеттинин турар.

Президент ол-ла дүне «Сүт-Хөл» совхозтуң ховуда комбайнерлер болгаш шаңда ажылдап турар ажылчыннарбиле ужурашкан.

Президент Алдан-Маадыр сумузунга чоруп турган чонбиле ужуражылганы эрттирген. Алдан-Маадырның аратары ам 30 чедип турар. Ындыг-даа болза мынчага чедир комбайн садып алган чаңгыс-даа арат чок. Бир эвес тоң берге болза аразында эмеглежип. акшаны салып турган, чаңгыс комбайн садып алыр болза, оларга ол четчир. Чамдык улус комбайн садып алырының орнунга, чиик машиналарны дораан садып ап турар. Чиик машина черле херек-ле ыйнаан, ындыг-даа болза кол техника чокта чер-биле канчап ажылдаар боор. Суурда пекарняны ажылдадып, эки шыпардыг хлебти чонга быжыгып турар. Чугай өрттедир цех база ажыттынган. Оон аңгыда республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң филиалын аная удавас ажыдар.

Ш. Д. Ооржак Ак-Даш сумуда ортумак школага чоруп турган, ында туттунуп турар чаа школаның тудуун көрүп, ону чоокку үеде дүргген ажыглалга киирериниң дугайында бодунуң саналын киирген. Оон ынай ук школада улусчу чаңчылдарга уруг-дарыгны кижизидериниң болгаш рынок темазынга хамаарыштыр чоруп турар кичээлдерни улам сайзыраңгайжыдарын деткээн. Шак ындыг эки чаа чүүлдер кожуунуң өске-даа школаларында бар-дыр дээрзин ол демдеглээн.

Бора-тайгажылар бо чылгы дүжүт ажаалдазын дооскаш, гектар бүрүзүнден ортумаа-биле 7 центнер тараацы алган. Сумунуң чону 742 тонна мал чемин белеткеп алган болгаш картофельди эвээш эгести алган. Аная немештир саванны удур пресстеп турар. Суурнуң социал амыдырал объектилери доктаамал ажылдан турар. Арат ажыл-агыйларының саны эрткен чылга деңнээрге немешкен, 36 четкен болгаш бо чылын олар 240 гектар черни болбаазырадып, аная тараа культураларын болгаш картофельди өстүрүп алгаш, курлавырлаан.

«Сүмбер-Уула» колхозтуң бода мал саны дыка кызырылганын айтыр апаар. Эрткен чылын ферма кургаг өдекти чыып албаанындан кыштаглаашкын берге байдалга эрткен. Ону катаптавазы-биле бо чылын ол ажылды элээн шыңгыы организастап турар. Колхозта ам үүгле 80 инек арткан. Ону чок-ла болза арендага бээр бе дээрзиниң дугаанында чугааны чорудуп, малды азыран тударының шүүдели дыка улуг болуп турарын колхоз баштаар чери билип турар хирезинде, дорт шиитпир хүлээп албайн турар. Ажыл-агыйга кудулаашкынның түннелинде колхоз ам 406 миллион рубль өрелиг арткан. Чоннуң хууда малмаганын садып алыр сорулга-биле удавас республика федералдыг бюджеттен акшаны алыр. Ынчангаш боратайгажылар артыкшылдыг малын саткаш, өре-ширеден адырлыр деп бодап турар.

Суг-Аксы суурнуң социал амыдыралында шиитпирлээр, кылыр ужурлуг ажылдар хөй-дүр дээрзин Президент көргеп. Ылаңгыя ында эрги школаның орнунда ам ийи чаа школаның тудуу барык турупкан. Оларның бирээзи спорт залдыг чаңгыс каът, өскези — ийи каът. Маңаа Президент баштай чаңгыс каът школаны частан өөр ажыглалга киирериниң аргаларының дугайында бодунуң саналын киирип, акшатөгерик, материалдыг чүүлдер-биле дузалаарының аргаларын өөренип көөрүп аазаап

Суг-Аксының эмпелге корпузун туткандан бээр та каш чыл эрткеп, ол хевээр капитал септелге кылдынмаан. Аная чаа кол эмчи чоокта ажылдан киргеп, ооң каш чылдарда чыглыш келген богун аштап, үндүрүп четтиккен. Ам чамдык корпустар ирип, үрелип, ажыглаар арга чок апарган. Бо бүгүнү өөренип көргеш, буурап дүшкен КМК-ның конторазын болгаш кожуунның шериг комиссариадының улуг делгем бажыңын берген.

Кожуунның ажыл-агыйларын, чурттакчылыг суурларны шуптузун эргээн соонда, Президент Щ. Ооржак кожуунның болгаш ажыл-агыйларның удуртукчуларының, сумулар чагыргаларының даргаларының киржилгезибиле хуралды эрттирген. Аная ол тус чер чагыргаларының органнарын быжыглаарының база ооң ажылчорудулгазын сайзыраңгайжыдарының, чоннуң социал камгалалынга болгаш экономиктиг реформаларга хамаарыштыр чугааны кылган.

Тус чер чагыргаларында колдуунда аныяк, шимченгир кижилер киргенин ол демдеглээн. Бо талазы-биле Кара-Чыраа суму чагыргазы тодаргай ажылдан, чоннуң социал амыдыралында чаартылгаларны чорударынга багай эвес киржип турарын айыткан. Ам кол кичээнгей тодаргай кижиже, чонче угланган турар ужурлуг дээрзин ол чугаалаан. Эрге-чагырга органнарының ажылчорудулгазын чон медереп билип, ону деткип турар. Ынчангаш чагырга черлериниң контораларын үе-шагның аайы-биле дериири, машина-техника-биле хандырары чугула дээрзин ол демдеглээн. Ылаңгыя чаа орг-техника, компьютерлер-биле чепсегленири негеттинин келген. Тус черлериниң чагырга органнары боттарының ажылчорудулгазын хаңы анализтевейн, хүннүң айтыглары-биле кызыгаарлаттынын турарын Президент сагындырып чугаалаан. Кожуунның кайы-даа сумузунга чоорааш. Президент өнчү даңзызын көрбээн. Ооң түңнелинде чагырга черлери боттарынга бичии-даа орулга киирип албайн турар. Кысказы-биле чугаалаарга, тус черлериниң чагырга органнары «чанагаш хаан» болуп артпышаан.

А бюджет сайгарылгазының дугайында кандыг-даа чугаа чок. Ылаңгыя үндүрүг талазы-биле ажыл кошкак деңпелде. Кожуунның акшахөреңгизиниң 91 хуузу республика бюджединден кээп турар. Ажыы-биле чугааларга, Сүт-Хөл кожуун «интернат»-биле дөмейлежип турар. Өртектер хүн бүрү өспүшаан. А ол өртектерни доктаамалчыдын тургузарының механизми кылдынмаан. Кожуунның статистика килдизи биле саң-хөө килдистери маңаа хамаарыштыр ханы анализти кылбайн турарындан өртектер дыка аар боон артпышаан. Чижээлээрге, Кызыл хоорайда 1 килограмм капустаның өртээ 500-600 рубль болуп турда, ол Сүт-Хөлде мырыңай 1300 (!) болуп турар, азы 800 рубль немежип турары кайгамчык. Чеже-даа чер аразыырак болза, ооң санап каан өртээ турар болгай. Ылаңгыя аъш-чем өртээнче кичээнгей салыры чугула. Ам хлеб өртээнің улгадыының дугайында чугаа база чоруп турар.

Республиканың Президентизи Россия Чазааның удуртукчулары Тывага кээп турда өнчүге хамаарыштыр элээн ханы чугааны кылганын Сүт-хөлчүлерге дыңнаткан. Моон соңгаар хөй-ниитиниң өнчүзүп хуужудуп алгаш, оон эки чүве кылбайн октаптар болза, ол кижиге хамаарыштыр кеземче херээн оттурарының дугайында база чугаа болган. Ооң механизмин чоорту ажылдап кылыр. Бюджетти болгаш эт-хөреңгини чөптүг үлээр болгаш ону доктаамал контрольга тургузары албан. Ол сорулга-биле кожууннарда ревизорларның ажылын мобилизастаар, моон соңгаар көпеек бүрүзү контрольга турар апаар дээрзин Президент дыңнаткан. Ап турар бараанның, машина-техниканың өртээн, оларның кайнаар киргенин контрольдаар. Чижээлээрге, Ак-Довурак хоорайда ажыглалга киргеп турар 105 аал ишти чурттаар бажыңны бо чылын дүрген доозар дээш, олче ийи удаа акша шилчиткен. А херек кырында хыналдадан илерээни болза, ук тудугну удуртуп турар контора аппарадының ажылдакчылары ол акшаны боттарынга шалың кылдыр үлежип ап турган болган.

Чер реформаларынга хамаарыштыр чугаалап тура, Президент кожуунда арат болгаш тараачын ажылагыйлары немежип, кижилер черни ап турар апарганын эки деп демдеглээн. Ындыгдаа болза тус чер чагыргаларының шөлээ-чөпшээрели чокка өскээртен келген кижилер ол черлериниң аңмеңин, кат-чимизин, байлаан шиңгээдир эрге чок дээрзин Чазак Баштыңы айыткан. Сиген-даа кезер кижи болза тускай чөпшээрелдиг болур. Ол бүгүден киргеп акшатөгерик тус черниң бюджединче кирер ужурлуг.

Сөөлгү чылдарда чоннуң көдүрлүп, черни ажыглап, тараа-быдаапы, картофельди, ногааны өстүрүп турары — рынок экономиказының бурунгаар базымнарының бирээзи. Колхоз-совхозтарда акша-шалыңның чогундан нарын байдалдар туруп турар. Чоп колдуунда-ла пенсия, пособие акшазы-биле амыдырап, харып-даа башкылардан чегдинип турар. Ынчангаш бо берге нарын үеде Сүт-Хөл чону хол салдынмайн ажылдап, амыдыраар ужурлуг дээрзин Президент айыткаш, эрге чагырга органнарынга хамаарыштыр: «Куруг ат азыраан» «чанагаш хааннар» болбас ужурлуг бис» —деп, түңнелинде чугаалаан болгаш хуралдың киржикчилериниң айтыгларынга долу харыыларны берген.

Виктор КАРА-САЛ.

Эң-не кысказы-биле парлалгадан медээлер

АЙДА 34.440 РУБЛЬ БОЛУР

1994 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп пенсияның эң эвээш хемчээли айда 34.440 рубль болур.

Күрүне Думазынга хүлээп алган «Пенсияның эң эвээш хемчээлин өстүрер, Россия Федерациязынга күрүне пенсияларын индексастаар болгаш катап санаар чурумунуң дугайында» федерация Хоойлузунда ол дугайында чугаалап турар. Ынчангаш 1994 чылдын октябрьда төлээн пенсияларның хемчээлдерин барымдаалап пенсияның эң эвээш хемчээли ноябрьда 1,2 катап улгадыр.

Оон-биле кады 1994 чылдың февральдан эгелеп РФ-тиң Чазаанның доктаатканы компенсация төлелгези хевээр артар дээрзин Хоойлуда база демдеглээн.

«ПАРЛАЛГА-95»

Ындыг аттыг делгелге Москвада ажыттынган. Ону «Роспечать» агентилел, «Россияның информатизация» ниитилели болгаш РосИТА-СЧТА организастаан, Бүгү-россияның Делгелге төвүнге октябрь 30-ге чедир үргүлчүлээр. Ук делгелгениң сорулгазы — чагыдыкчыларны чаа солуннар болгаш журналдар-биле таныштырары, номчукчулар санын көвүдедир талазы-биле ном үндүрүкчүлериниге дузалаары.

Делгелгени эрттирер дугайында бодалды номчукчуларга улуг салдарлыг солуннар редакцияларының хөй кезии болгаш парлалга рыногуна идепкейлиг киришкен үндүрүлгелер аажок деткээн. Киржикчилериниң саны 250 ажыл турар.

ДИНАМИКТИГ ПСИХИАТРИЯ

Динамиктиг психиатрияның Бүгү-делегей ассоциациязының конгрези Санкт-Петербургта ажыттынган. Чээрби ажыг чурттарның эртемденэмчилери ында чыглып келген. Ол шуулганның кол темазы— медицинаның болгаш психологияның айтыглары.

КАДЫКШЫЛГА — КОЛ АЙТЫРЫГ

Демографияның, херээженнерниң, бичии уругларның кадыкшылының, өг-бүле ажылдаалардың быжыглаарының айтыгларының талазы-биле семинар Ижевскиде ажыттынган. Өг-бүлени планнаар талазы-биле Россияның 35 черлериниңден специалистер, а ол ышкаш Россияның Президентизиниң чанында комиссия даргазы Екатерина Лахова болгаш Күрүне Думазының Өг-бүле, херээженнер болгаш аныяктар хереклериниң талазы-биле комитетиниң удуртукчузу Галина Климантова ында киржип турар.

Кижилериниң өзүп-төрүүрүнүң болгаш өг-бүлени быжыглаарының айтыгларын Удмуртияда үш чыл дургузунда шинчилел келген. Өг-бүлени планнаарының чээрби кабинеттери база тускайжыттынган он хире клиника республиканың ажылдап турар. Семинарның киржикчилери чугаалажып турар айтыгларга талазы-биле санал-онал солчуп турар.

ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫН ХҮЛЭЭП АЛЫР

Мурнуу Курилдерге чер шимчээшкининден качыгдаан боттарының чаңгыс чер-чурттуларының үжен өг-бүлелерин чурттадыры-биле Чувашия хүлээп алыр. Республиканың Сайыттар кабинеди ындыг шиитпирни хүлээп алган. Оларны бажың-балгат болгаш ажыл-биле хандырарынга тус чер бюджединден 25 миллион хире рубльди аңгылап берген.

ДАҢГЫРААН - БЕРГЕННЕР

Владимир Туманов, Ольга Хохрякова болгаш Владимир Ярославцев Конституция Судунуң судьялары кылдыр соңгуттургаш, бады-шынчы даңгыраан бергеннер. Ол хүндүлүг ёзулал Москвада Федерация Советиниң хуралдаар залында болган.

РФ-тиң Конституциязынга оларның кижи бүрүзү холун салгаш, даңгыраан берген.

Федерация Советиниң Даргазы судьяларга албан-хүлээлгезин оларның күүседип кириптериниң дугайында херечилелдерни тывыскан.

АЖЫЛ ЧОКТАР САНЫ КӨВҮДЭЭН

Алтай крайның чагыргазы ажыл чок кижилериңе саныныңөзүүшкүнүнүң талазы-биле өөрүпчүг эвес өттүр көрүүшкүнге келген. Специалистерниң санап турары-биле алырга, ажыл чоктарның саны эрткен чылдыы-биле деннээрге, бо чылдың төнчүзүнге чедир он катап ажыг улгадып болур. 1995 чылдың эгезинге чедир Алтайга 175—243 муң кижи ажыл чок артып каап болур хире. Ажыл чоктарның аразында колдуунда-ла херээженнер хөй болуп турар.

Кем-херек үүлгедиглеринге удур демиселдиң байдалын чугаалашкан

КАДЫ АЖЫЛДААРЫ ЫНДЫГ НАРЫН БЕ?

Эрге-хоойлу камгалаар органнарның дүүштүрүлге (координастыг) чөвүлелиниң шиитпири-биле бо чылдың 9 айларының дургузунда кем-херек үүлгедиглеринге удур демиселдің республика иштинде тургустунган байдалын түңнеп чугаалашкан хуралга чалаттырганнар-даа, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчылары-даа көвей болган. Бурунгу хүн болуп эрткен ол улуг хуралга илеткелди ТР-ниң иштики херектер сайыды, милицияның полковниги Сергей Сайын-Белекович Монгуш кылган.

Сайыттың илеткелиниң баштангы одуругларында кижиниң сагыжын чүгээр оожуктуруп келир домактар бар. Чижээ, 1993 чылдың бо үези-биле деннээрге, кем-херек үүлгедиглерин ажыдып тывары бо чылын экижээн болгаш хуу-биле ону көргүзерге 49,3 болуп турар. Бүрүткеттинген кем-херек үүлгедиглери 13,3 хуу кызырылган, республиканың 10 кожуунунда болгаш Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедиишкиннери 16-17 хуу чавызаан баткан. Оон-даа өске эвээжээн көргүзүглер бар. Ол ышкаш күрүнеге болгаш хууда кижилерге 448 млн. рубльдің каража-когаралын дедир эгиткен.

Бо адаттынган чүгээртээшкин-биле чергелештир республикада кем-херек үүлгедиишкининиң байдалы нарын болуп артпышаан. Чүге ындыг болуп турарының анализин чорударга, ук кем-херектерни эзирик болгаш наркотиктер ажыглаан кижилер колдадыр кылын турар. Тос айларның дургузунда эзириктер сергедир черлерже 9000 кижи киргеп. Учётта 936 наркоманнар турар. Мал орлаашкыны мурнукузу ышкаш көвей болуп, малдыг кижилериниң халак тилээн, хомудалын болдурбушаан. Тос айлар дургузунда мал оорунун хайындан когарал 1 миллиард 200 млн. рубль ажа бергеп. Бай-Тайга кожуунун «Кара-Хөл» совхозунун сарлыкчыларының малын хеп-хенертен санай бээр орта, ол улустун барык кижи бүрүзүнде дудагдал бар болган: бир кижиде 131 баш сарлык, ийигизинде—113, үшкүзүнде—85, дөрткүзүнде —31 баш сарлык четпес болган. Мынча малды та канчакан улус? Көдээ ажыл-агый ямызы малдың баш бүрүзүн демдеглеп, паспорттап, им-демдээн кылдырбайн, чүңү канчап турар чүве ирги? Черчерлерде көдээ ажыл-агый специалистери, мал бригадирлери чүңү көрүп олурарлар-ыл?

Сөөлгү үеде наркомания деп чүве база кедерээн. Бистиң республикада өзүп турар черлик чашпандан гашиш, марихуана деп наркотиктер кылырының чүткүлү чурттун янзы-бүрү каразынчыг кижилерин бээр хаара тудуп турар апарган. Маңаа удур бо хүнде чүгле шагдаа органнары ажыл чорудуп турар.

Янзы-бүрү кем-херек үүлгедиглерин болдурбазынга эрге-хоойлу камгалаар органнарның демнежилгези тон чугула. Ынчалза-даа бо талазы-биле бюрократчы хамаарылга ботбодуп билишпезинин чоруун боллуруп, ажылдакчылар аразында бүдүү чөрүлдээлерни, харын-даа ханы хомудалдарны тывылдырып турар. Чижек-биле алырга, прокурор биле шагдаа начальниги дижик, оларның кайызының-даа төнчү сорулгазы —кем-херек-биле демисел, кожуунга азы хоорайга корум-чурумну камгалаары. А херек кырында кандыгыл? Кожууннарның болгаш хоорай прокурорлары иштики херектер килдистериниң четпес ажылын чер-черлерге чугаалашпайн, ыяапла республика прокуратуразынче дыңнадыр, оон—ИХЯ-же. Чүл ам? Шагдаа начальниги-биле прокурорну душтуруп, пайыралдаштырар дээш, ИХЯ-дан тускай төлээлер албан-биле ыпаар баар ужурлуг чүве бе? Бот-боттарын тоошпайн, ёзу барымдаалап, отчёт көргүзүглери кылып олурарга, кемниг херектер белеп-биле үүлгеттинин турар болбайн аан.

Истелгениң багай шынарының дугайында баш аарыгыже чедир чугаалап келгеп, ынчалза-даа эрги ёзу ам-даа тиилевишаан. Тос айларның дургузунда 607 кем-херекти катап истээри-биле суд черлери эгидип берген. Бо дээрге багай ажылдың херечизи ышкажыл. «Иштики херектер органнарының истекчилериниң харысалгазын дүжүрбейн, «Прокурор хайгааралы кайыл?» — деп айтыыксадым» —деп, илеткелчи Сергей Сайын-Белекович ылавылаан.

Езу барымдаалап, үе эрттирип, шөйүп каапкан херектер дыка көвүдээн. Ам бо хүнде истээр хуусаазы шагда-ла эртип калган 789 кем-херек бар. Ындыг, «шөйдүнчек» херектер Кызыл хоорайда, Бии-Хем, Тес-Хем, Мөнгүн-Тайга, Чөөп-Хемчик, Кызыл, Сүт-Хөл кожууннарда хөй. Бо санда Мөнгүн-Тайганың киргени кайгамчык —ийи борбак бичии суурга үүлгеттингеп херектерни канчап шөйүп орарыл?

Черле ынчаш мынчаар ажылдаар чүве болза, үүлгедикчилернин хөй кезии хостуг кылаштажып турар ышкажыл? Ол дугайында редакцияже чоннуң хомудан бижип турары-даа үндезинниг. Иштики херектер сайыды ажылда четпестериниң дугайында ажыт-чажыт чок чугаалаан.

Хоорай, кожууннарда прокуратура органнарының ажылында четпестерни ТР-ниң прокуратуразының истелге эргелелиниң начальниги Ш. С. Куулар база-ла чажырбаан. «Бистиң үеде барып-барып кем-херек үүлгедии чавызаан дээри, канчап-даа бүүренчиг эвес. Кежээ, дүне кижилер чүүден-даа кортпайн кылаштаар апарганда, ынчан чавызаашкын дугайында чугаалап болур. Бо дээрге меге отчёттар берип турар прокурорларның хей чугаалары-дыр. Чавызаан деп турар кем-херектериниң хөй кезиин ара соксаттынган, ойталап каапкан херектерден тып ап болур. Бо херектерни прокурорлар чүге хынавайн турарлар-ыл, каразынчыг херектерни эмнелгелерден чүге барып тыпшайн олурарлар-ыл?» — деп, эрге-хоойлунуң хоочун камгалакчызы чөптүг айтыгларны салып турду.

Кожуун прокурорлары хөй цуруузунда кем-херек үүлгедиинин анализин кылбайн турар, кызыа-даа тей кырындан таарыштыртынган чүве кылып каар. Кем-херекти баш удур болдурбазының ажылы четпес тургустунган. Рейдилер ийи-чаңгыс кылдынза-даа, ажылдакчылар кылагар автомашиналарда сааданкан чоргулаар. Черниң чексээ апарган, чүзүн-бүрүн саңдараан кижилерниң чыглыш, бөлүглежип турар черлеринде ажыл чоруттунмайн турар. Участок шагдаазынга будалып чоруур аныяк кижилерни эккелдирип алгаш, оларның-биле чүге ижин-кара чок чугаа кылып болбазыл? Чер-черлерде кем-херек үүлгедии-биле демиселдиң организастаашкыны хоойлу ёзугаар прокуратура органнарында онааттынган.

Оон аңгыда отчёттуң беш дугаар одуруу хамык санны оудан турар. Ында көрдүгенин ёзугаар —кемниг үүлгедигниң ужунда кижиниң өлүмү дораан болган болза, ону аар кем-херек деп саналр. А өлүм дораан дүшпейн, ол кижи алган балыгларындан эмнелгеге чок апарган болза, ону мага-ботка аар кемдээшкин чедиргени деп саналр. Бо дээрге Хрущев үезинде-ле ынчаар тургустунган чүүл-дүр, чүге дээрге Хрущев даштыкы чурттарның мурнунга бисте өлүмүг херектер болбайн турар деп мактаныр дээш ынчаш алган— деп, Шагдыр Седий-оолович чугаалады.,

Ара соксаттынган херектериниң анализин көөрге, кемниг херекти бир неделя дургузунда истээр, а ийи ай эрте бээр болза, ону шкафче суп кааптар. Үүлгедиг - болган черниң көрүүшкүнүнүң протоколдары санчок багай тургустунуп турар. Оон схемазы база шак-ла ындыг байдалдыг. Ажылынга мындыг ёзу барымдаалаашкынныг хамааржыр болза, истелгениң шынарының дугайында кандыг түңнелди үндүрүп болуру илдең ышкажыл.

Дээди судтуң даргазының оралакчызы В. Л. Валишин чамдык судтарның хөлүн эрттир чымчак кеземче онаан турарының дугайында чижектерге көргүзүп тура чугаалап берген. РСФСР-ниң Кеземче дүрүмүнүң 102, 103, 104, 108 чүүлдерин ёзугаар кандыг-даа шенелде дугайында чугаа турбас ужурлуг. Суд практиказында чаңгыс ындыг шенелде болганын Дээди суд даргазының оралакчызы чугаалаан. Ийи чыл бурунгаар Улуг-Хемге караа көзүлбестеди калчаараан үш эр херээжен кижини дерзизи-биле күштеп чазарлаан. Эртенинде ол херээжен боо тып алган, ол эрлериниң бирээзин адын өлүргеп. Хереки истээн соонда, ол херээженге суд шенелдени берген.

Истелге үезинде чүнүң ужуп өлүрүүшкүн болганын (юридиктиг дыл-биле — мотивтерин) айытпайн турарының частырыы хөй катаптаттынын турар. Оон аңгыда өчүктерин өскерти бээри болганчок-ла таваржып турар. Чеже-даа өчүүн өскертирге, канчаардаа аргажок кылдыр, үүлгедикчиниң мурнунга каап бээр шынзыдыышкыннарны истекчилер тывар ужурлуг.

Кызылга хамааты Ч. боону алгаш, ашаан адын өлүргеп деп протоколда бижип каан болган. А чүнүң ужунда, мотиви кандыг болганыл деп чүүл айыттынмаан. Мындыг херекти канчаар судтаарыл? Дедир эгиттинер херектер мынчаар тыптыр. Шак мындыг үүрмек чүүлдериниң ужундан истелге органнарының болгаш судтарның аразында «дайын» чоруп турар. Мындыг байдалдан канчап үнерил? Хамык ужур—сүмележип, дугуржуп, кады ажылдажырында.

Эрге-хоойлу камгалаар органнарның кады ажылдажылгазының дугайында чугаа хуралдың код өзээ болган. Моон соңгаар бо хуралдан боттарынга түңнелдерни эрге-хоойлу ажылдакчылары үндүрер-ле болза, таарымчалыг болур ийик. Бо хире улуг чергелиг хурал анаа-ла чугаалажылга болуп артып каары хараааныгыр болбас аргажок.

Надежда ЭРГЕП.

АМЫДЫРАЛГА ХАНДЫКШЫЛ

«Мал киштежин, кижи чугаалажып таныжар» дижир болгай. Аная бир малчын аалга таваржы бердим. Ажыл-амыдырал дугайында чугаадан хойжу кижи дээрзин билип алдым. Ат-сывын Владимир Монгуш дээр, үжен хар ажын чоруур пазылыг кижи болду.

1970 чылдар эгезинде Аяк-Хэ Ондар, Хеймерек Куулар республика аныяктарын мал ажылынче кыйгырып турда, Владимир Монгуш ол үеде малчынаан эгелээн. Оон ачазы Ырыш Монгуш республикага база бедик көргүзүглерлиг, дуржулгалыг малчыннарның бирээзи чораан. Оглу школа дооскаш, баштайгы дээрезинде сакманнан чораан, ооң соонда дузалакчы кадарчылап келген. Кара чажындан мал аразынга өскен болгаш ук мергежилдің аай-бажын хоомай эвес билир чораан.

Шериг эрттирип, өг-бүле туткаш, бот-тускайлаң амыдыралче киргенде, аная кодан хойну-даа хүлээткен. Күш-ажылчы пегелде, харысалга-даа аная немешкеп. Ажыл-херек аайы-биле удуртукчу кижилерге пегелде тургузуп, арны чоорту чазыгын, олардан даалга, хүлээлгелерни-даа ап эгелээн.

Ол хой малдан келген үезинде доктаамал төрүүр мал кадарып келген. Малдың чаш төлүп өстүреринге өг-бүленің херээжен ээзи Ынчыт Монгуштуң киирип турар улуг-хуузу аажок улуг. Оон аная мергежээни-даа кончуг, белеп-селеп хураган-даа ышкынмас ийин.

Хойжулан келген чээрби чылдарының иштинде «Баян-Тала» коллективтиг будүрүлгениң дээре көргүзүглүг хойжуларының одуруундан дүшпейн келген дизимзе, хөөредиг болбас боор. Төрүүр малдан ооң чаш төлүп камгалап алырынга кандыг дуржулганы, арганы ажыглап турарын сонуургаарымга, ол мынчаар харыылады:

— Эртемге үндезилеттинген элдеп-эзин боозадылга тарыышкыннардан сөөлгү каш чылдарда ойталап, хүлээп албайн келдим. Үүгле кошкарларның сула эдержилгезин ажыглап келгенимден малдың чаш төлүүнүң саны арбын апарды. Оон ыңай боткур шыырак, белен-селен аарыгларга алыспас чорду. Хөлүн эрттир үстүкүлериниң ыйыышкын, сыгаашкыныдан көргүзүглерим көңгүс өрүлевейн турганы чажыт эвес чүве. Ынчангаш боттуң арга-дуржулгазын мурнадыры чугула деп бодаар мен. Бо мээң хуумда дуржулгам, бодалым-дыр иийн. Ынчангаш кадык, шыырак кошкарларны ажыглаар болза, черде аажок ажыктын деп бодаар мен.

Бо хүннерде ооң коданында 340 төрүүр хой бар. Ам дөрт дугаар төрүп турар, эрткен чылын чүс балка онааштыр 115 хураганны, бир хойданна 2,3 кг дүктү алгаш, республиканың мурнакчы хойжуларының одуруунга киргеп. Ол көргүзүглери-биле «Баян-Тала» коллективтиг будүрүлгеден инек-биле шаңнаткан. Өг-бүле бир оол, бир кыстыг, амыдырал-чуртталгазы хоомай эвес, хуузунда тараа тарыыр шелдүг, малмаганныг-даа. Олут орбас, чыдын чытпас кызымак күш-ажыл дээрге амыдыралга ханы ынакшыл ышкажыл.

Кадыр-Орук деп черде кышкы турлааның септелезин дооскан, ында бодунуң күжү-биле кезин белеткээн 40 хире тонна сигенни сөөртүп чедирип алган. Чаныын хоюн тайгага чайлаттаган, амгы үеде шынаада семиртип турар.

Түлүш КАРЫМА.

УЛУГ ХУРАЛГА ХАМААРЫШТЫР

Чөвүлекчи-биле интервью

Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-хоойлу талазы-биле чөвүлекчизи, юридиктиг эртемнериң кандидады Александр Санчаевич Ооржактан бистиң корреспондентивис интервью алган.

Сөөлгү хүннерде республиканың Дээди Хуралы кожуун-нар болгаш хоорайлар администрацияларының болгаш өске-даа төлөөлекчилериң киржикчилери-биле Конституцияда көрдүнген Улуг Хуралды тургузар дугайында хоойлуның төлевиделин сайгарып эгелээн-дир. Ол үүнү-биле холбашкан ирги, тайылбырлап берип көрүнерем.

Бо айтырыгны көдүрүп, тускай зона аайы-биле сайгарар семинар азы хуралдарны Дээди Хуралдың организастан турары кончуг шын деп чугаалаар мен. Чүге дээрге кажан ук хоойлу төлевиделип чонга сайгарары-биле парлан үндүрерге, шоолуг-ла кичээнгеге алдынмайн барган, хей санал-оналдар чок болган. Оон бир кол чылдааны — чон ортузунга тайылыыр ажылы чоруттунмаан, чон солуседкүүлду эвээш чагыткаы-биле помчуп ыыдаваны ол деп бодаар мен. Бирги парламент дыңнаашкынына солун чугаалар болуп турду.

— Сайгарыышкын дугайында солуннарда үүлдер оар-даа болза, ону чедир биживээн боор-дур. Киржикчилериң арга-сүмези кандыг боор чүве-дир, Александр Санчаевич?

— Парламент дыңнаашкынына киришкен төлөөлериң үңү колдуунда чаңгыс аай болур чорду. Улуг Хуралды тургузарын чугула деп турар чүве чорду. Ынчалза-даа дыка хөй кижилер Улуг Хуралдың эргелери шуут чок, аңаа тускай эргелерни бээри чугула деп турду. Чамдык киржикчилер Улуг Хурал чыыш болганда, ону чаңгыс катап чыылдыргаш, тарай бээр (колхоз хуралы ышкаш) деп турар. Оон ыңай делегаттарны соңгуурунуң чурумунуң дугайында маргылдаалар, оларның санының дугайында чөрүшкектер үнүп турду.

— Силер бо айтырыглар талазы-биле бодуларның санал-оналдарынарны киирдиңер бе, бир эвес кысказы-биле чугаалаар болза, үүнүң дугайында ирги?

— Мен ол хуралга бо айтырыгның талазы-биле каш катап санал берген мен. Бир дугаарында, мээң санаш турарым оолза, Улуг Хурал дээрге, конституция өзугаар көрдүүген, чоннуң үзел-бодалын тодараткан азы илереткен хөй-ниити ужур-уткалыг орган болур ужурлуг. Ол ышкаш, Улуг Хурал конституция өзугаар тускай орган болганда, ол орган доктаамал хуусаа иштинде соңгуттурган турар ужурлуг. Чүге дээрге ук орган конституция өзугаар аңаа өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер эргелиг. Ынчангаш ол орган 2 азы 4 чыл хуусаалыг үеде соңгудар ужурлуг. Чамдык кижилериң саналы-биле алырга, Улуг Хуралды чыыш азы сессия мурнунда-ла чыып турар доктаамал эвес орган кылыр деп турар. Бо талазы-биле Дээди Хуралдың даргалары база депутаттар база-ла чаңгыс чыышка доктаарын сүмелеп, кызыдып турарлар. Мен ооң-биле шуут чөпшээрешпейн турар мен. Чүге дээрге кайыдаа чурттарда ыыдыг органнар хөй болгаш олар доктаамал турар, кажан херек апарганда дораан-на чыыш шаантар, ооң кежигүннери белеп.

Ооң ыңай мээң бир бодап турарым болза, бистиң амгы Конституциявысты чоорту эдип, аңаа Конституцияны харын-даа Улуг Хурал хүлээп алыр, аңаа өскерилгелерни, немелделерни киирер эргени катай бээри чугула деп бодап турар мен. Бүгү-делегей дуржулгазын алыр чүве болза, кандыг-бир хоойлуну хүлээп алыр азы хүлээп алган орган, аңаа өскерилгелерни киирер ужурлуг.

Ынчангаш мээң бодалым болза, Улуг Хуралдың эргебайдалын улгаттырыр, аңаа Конституцияны хүлээп алыр, Президентиниң эрге-дужаалындан чайладыр эргелерни бээри чугула. Чүге дээрге Дээди Хуралдың 32 депутады канчап күрүнеңиң Үндезин Хоойлузун хүлээп алыр чүвел, канчап бүгү чоннуң соңгуп алган Президентизин эрге-дужаалындан хостаар чүвел? Дээди Хуралдың депутаттары бүгү чондан эвес, а бичии хемчээлдиг округтардан соңгутканы билдингир болгай.

Ол ышкаш Улуг Хуралдың делегаттарының ниити саның 300-тен көвүдедип болбас. Чүге дээрге. ооң хөй кижини чыыры-даа, ажылдадыры-даа берге, ол ышкаш ынча хөй кижини каяа чыттырар, чемгеренил, ынча хөй акшахөреңги чарыгдалын кайыын алырыд? Бо айтырыларны шын шинтирилеп алгаш, Улуг Хуралдың соңгулдазын чоннуң чыыштарынга, күш-ажылчы коллективтерге, ол ышкаш конференцияларга квота өзугаар ажык чорудары чугула.

Мээң саналдарым болза, Улуг Хуралдың бирги чыыжының соңгулдазын чорударын Президентиниң Чарлыыыиле доктаадыр, ол ышкаш Улуг Хуралдың бирги хуралын ооң даргазын соңгуп алгыжеге чедир Президент ажыдын, ооң ажыл-чорудулгазын башкарар эргени аңаа бээрин сүмелеп турар мен. Мээң ол саналдарымны хуралдың киржикчилери деткип турар чүве. Ол айтырыглар маргылдаа чок эртер боор деп бодап турар мен. Улуг Хуралдың эрге-хүлээлгелериниң дугайында хоойлу төлевиделинге айтырыгны тургуспайн хоойлу дүрген хүлээп алыры чугула.

Маадыр-оол КАЛЧАН
чугаалашкан.

ТАНЫЖЫҢАР: Ценгел уруу Зодч Дайнаа

Очерк

ҮЕНИҢ ТЕВИИ

Бо эгени номчаан кижи ында тыва эвес сөстер (аттар) барын дораан эскерип каар боор. Ындыызын ындыг-ла, Ценгел деп суму-даа, Зодч деп ат-даа Тывада чогу шын. Ынчалза-даа Дайнаа башкы (ону № 9 школада башкы эш-өөрү-даа, өөреникчилери-даа ынчаар хүндүлеп адаар) өске кандыг-даа омак-сөөк эвес, а тыва кижи. Тыва боорда, бистиң республикавыстың эвес, а Мооддуң хамааты азы, улам тодаргайлаарга, Баян-Өлгий аймактың Ценгел сумузу чурттуг тыва омактыг хамааты. — Бистиң республикада бо хүннерде Ценгел тываларының дугайында дыңнаваан, оларның ажыл, амыдыралын, дылдомаан, аажы-чаңын, чаңчыл-езулалдарын сонуургавас кижи барык чок дизе хөлүн часпас боор бис.

А каш чылдар бурунгаар байдал көңгүс өске турган болгай. Тываларның Мооддa, Кыдатта база чурттап чоруурун дыңнаан-на кижи дыңнаан, а чогум Мооддуң кайы аймак, сумузунда, Кыдаттын чүү деп можузунда чурттап чоруурун окта билир кижи ховар турган. Ам байдал дыка өскерилгенин көрүп тур бис. Бистиң эртемденнеривистиң сөөлгү чылдарда Кыдаттың Синь-Цзян можуда, Мооддуң Баян-Өлгий, Төп болгаш Селенгэ аймактарда, харын-даа Улан-Батор хоорайның бодунда-даа чурттап чоруур тыва төрел чонунуң салым-чолун — дылын, төөгүзүн, чаңчыл-езулалдарын шинчилеп, эртемге чаа салышкынны эгелей бергени дыкала өөрүнчүг-дур. Ылаңгыя дыл эртемденнери «Ценгел тываларының дылы тыва дыл-биле дөмей. Чүгле диалект хевирлиг фонетика, лексика, грамматиказында кезек ылгалдарлыг» деп шинчилээни «таңды тывалары» бистерге чоргааранчыг болбастың аргазы чок. Ажыы-биле чугаалаарга, Тываның интеллигент азы эртем-билиглиг кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилин «хары черде, кадагааты чурттарда эвээш санныг хан-төрел улузувус канчап-ла баар ирги, сая-түме чоннар-биле холужуп-булүжүп, төрээн дылдомаан уттуп, чаңчыл-езулалдарын оскунуп, ынчалдыр-ла эстип-хайлып каарлар ирги бе» дээн бодал чаңгыс эвес дүвүредир чораан болдур эвеспе.

Тыва чонга эки билдингир төөгүлүг болуушкуннар, силгиишкиннернин түннелинде Тываның кол кезээнден хоорлуп, ырак черлерде, хили-кызыгаар ажылдыр чурттап чоруур төрел-аймак улустарывыстан Ценгел, Буянт (Кобду аймак) сумуларының болгаш Төп-даа аймактарда тыввaларны ынчалдыг салым-чол таварбааны үш-дөрт чуртта (Тывада, Моолда, Кыдатта, Россияда дээривис ол) үзүк-чавык чурттап чоруур тываларның аксының-кежии дивестин аргазы чок. Эң ыларгыя бо талазы-биле Ценгел тываларынга чоргаарланыр ужурлуг бис.

Оларны ам көрүңер. Ценгелчилер бодунуң төрээн дылын улусчу чаңчылдарын, аас чогаалын уттур хамаанчок, ол бүгүнү улам сайзырадыр сорулганы салып алган бо хүннерде харын делегей чергезиниң эртем сонуургалын хаара тудуп турар апарганнар-дыр. Кашкыя санныг өске аймак-сөөк чон тыва дылдыг национал школа ажыдын алган, ук школа ам үш-дөрт чылдың үүрүнде ажылдап турар дээдге, ол чүгле Ценгел тываларынга эвес, а Мооддуң өске-даа аймактарында чурттап, ажылдап чоруур тываларга кайы хире ачы-дузалыг болбазыл. База бир өөрүнчүг медээни бо хүннерде дыңнадывыс. Ол чүл дээрге. Моол тываларының аас чогаалын шинчилээрибиле 1990 чылда Мооддуң Эртемнер академиязының төөгү, дыл, литература салбырын Баян-Өлгий аймакта ажыктан болгаш ында фольклор талазы-биле эртем ажылын Иргит Гагаа оглу Золбаяр деп тыва кижи удуртып турар дээрзин Саая Майнактын «Төрел чоннуң уран сөңү» («Шын» № 148, сентябрь) деп материалындан билип алдывыс.

Шынап-даа бол, бир эвес төрээн дылын, төөгүзүн, чаңчыл езулалдарын, аас чогаалын уттупкан чон болза, ол бүгүнү өөренир тускай эртем төвү-даа кайын тургустунар, төрел чонунуң эгээртинмес эртине байлаа — улустуң аас чогаалының баштайгы ному-даа кайын бижиттинер, ук номнуң автору шинчээчи болгаш шулукчу Иргит Золбаяр-даа кайыын келир.

А акы-дуңма кожавыс Моолда ындыг салым-чаяанныг төрел кижилеривис эвээш эвес дээрзин моон мурнунда парлалгага үүнүп турган материалдардан тываның номчукчулары эки билир. Ындыг кижилериң бирээзи бистиң Республикавыста ажылдап, чурттап чоруур Зодч Дайнаа дугайында чугаавысты уламчылаалынар.

УРАН ХОЛДАРНЫҢ АЧЫЗЫ

Бир эвес биргээр чугаалаар болза, Зодч Дайнааның Тывага, найысылал Кызылга ооң уран холдары чедирип келген дизе хөөредиг болбас-ла боор. Зодч Дайнааның угу-дөзү алыс черле уран-шевер улус болбайн аан. Оларның ол салымчаяаны бичии Дайнаага шаңнал бооп чаштаан болгаш уругнуң ооң ынайгы салым-чолун тодарадып, амыдырал-чуртталгазынга кол черни ээлээн.

Дайнаа аймак төвү Улгий хоорайга ортумак школаны дооскаш, ол-ла хоорайның, уруглар садигинге ийи чыл кижизидикчи башкы бооп ажылдаан. Мооң мурнунда, бичиизинде-ле өөнге, школага-даа кылбас-тутпас чүвези чок, шевер-тудунгуру көстү берген аныяк кыстың кажан ол садикке ажылдай бергенде, уран талантызы улам тода илерээн. Дайнаа, шынап-ла, төрүмелинден уран-шевер уруг болган. Ынчалдыр ол тус черниң дааранылга цегинче шилчип ап, аңаа база ийи чыл ажылдаан. Бо үе Дайнаага халас барбаан — амыдыралчы шылгалданың чылдары болган. Удатпаанда Дайнаа Эрденет хоорайның техникумунга уран-шеверлер хүлээп алыр конкурузунга киришкеш, аңаа тиилекчилериң бирээзи бооп, өөренип кирипкен. Дөрт чылдыг техникумнуң сөөлгү курстарын бот-өөредилге-биле доскаш, ол-ла хоорайның дааранылга бүдүрүлгезинге цех мастери бооп ажылдап киргеш, ынак мергежилинге барык чоокку чылдарга чедир азы пенсияже үнгүжеге ажылдаан.

Ийет, Ценгел Тывазының шевер кызы Зодч Дайнааны Танды Тывазынга ооң уран холдары эккелген деп үстүнде чугаалаан бис. Уран-шевер угбазын эге баштай харын-даа «Тыва» ансамбльдиң оолдары тыпкан дизе базала ажырбас. Ол 1990 чылда болган. Бо үүлдү бижип ора, «Тыва ансамбльдиң удуртукчузу, Борис Херликиниң ынчан ансамбльдиң тыва национал хевиниң шала таарымча чогун, ол дугайында харын-даа Ценгелде дааранылкчы мастер бир угбайның: «Силерниң хевикерни быжып, дааранында каастал-газында шала оттүнчек чүүлдер бар-дыр, езулуг тыва хеп өске улустарныңдан дыка ылгалдыг болгай, — деп турганын, ол-ла ынчалдыр олар улам чоокшулажып, сцена хевиниң сомалга-моделин кады чогаатчып, эскиз-терин кылып, Зодч Дайнаа мастерге сцена хевинин чагыын киирип эгелээн бис деп чугаалаан турганын сактып ор мен.

Эки чүве черле чаштынып чыдар эвес, «Тыва» ансамбли-биле ынчалдыр кады ажылдап тура, Зодч Дайнаа «Тува-Восток» каттыжыышкыны-биле керээ-дугуржулга езугаар Кызылга кээп, ук каттыжыышкыннын шугуму-биле уран-шеверлериң эл-хөл бооп кады ажылдап эгелээнгер.

Маңаа школада быжыгып тургустуна берген интернационалчы утка-шынарлыг национал чаагай хөөн, черле ынчаш Дайнаа башкының эш-өөрзүрек, чазык-чаагай аажы-чаңы база дузалаан. Коллективиниң хүндүлүг аалчыазы дээрзи чугаажок. Дайнаа башкының ада-иелер-биле харылзаазы база быжыг. Кызыл хоорайда чүс-чүс адаиелер ону эки билирлер, ооң уламындан найысылалда ооң ады алгып, Республиканың дээди удуртулгазында безин билдингир апарганында кижи кайгаар чүве чок.

Үстүнде бис уран талант чажыртынмас диштивис. Ол, шынап-ла, ындыг болган. Зодч Дайнаа ийи президентинин хеп-сынын даараан баштайгы уран шевер мастер болган. Ол дугайын мастер башкыдан айтырарымга:

— Шериг-оол Дизижикович дүүгүзүнде ооң чон мурнунга көстүп, сөс тудуп, дангыраан бээрде, кедер национал хевин даараар бедик харыысалга меңээ онаашкан. Сүрээденчиг, девиденчиг-даа болган, ынчалза-даа кызын туруп кылганым ажырбасла болган хире — деп, башкы чугаалады.

А кажан Россия Федерациязының Президентизи Борис Николаевич Ельцин Тывага аалдап келгенде, аңаа тыва торгу тонну база-ла Зодч Дайнааның шевер холдары даараан. Шынап-даа бол, ындыг ховар таварылгалар кижи бүрүзүнүң салым-чолунга белен-селен турбас. Ол дээрге кижинин уран талантызын, күш-ажылының бедик үнелээнинин база бир барымдаазы, херечизи-дир.

Зодч Дайнаа чүгле уран-шевери-биле эвес, а улусчу чаңчыл-езулалдарны, ужур, сагылгаларны кончуг эки билир, ол бүгү ховар эртинелериң эдилекчизи кижи-дир. Ол ханы билиглерин башкы өөреникчилеринге хүн бүрүде дамчыдып, тайылырлап, ада-иелер-биле ужуражылгаларга-даа шаандагы болгаш амгы чаңчылдарны деннеп туруп солун чүүлдерни чугаалап берип турар.

Эге баштай Дайнаа башкыны школачыларның «Улустуң аас чогаалы — эртине байлаавыс» деп темалыг Республика олимпиадазынга көрген мен. Ынчан ол улусчу чаңчылдарны Ценгел тываларының канчаар сагыл чоруурунун дугайында айтырыларга харыылап, ылаңгыя эр кижинин бергүнүн, аңаа хамаарышкан сагылгалар болгаш ону эдилээринин ужур-утказының дугайында солун үүлдерни биске чугаалап турду. Ам башкы тыва кижиниң тонунуң курунга хамаарышкан база бир солун чаңчыл-сагылганы чугаалап олур.

Кур, хамыктың мурнунда, кижиниң хевин, хевир-сынын чазаар кааталга. Ону тонунуң өңүнүң аайы-биле таарыштыр эдилээр. Ийиде ол кандыг-даа кижинин хей-аът хеви, аянныг кур ээзиниң хей-аъдын көдүрер. Үште, кур кижинин кадыкшылын база камгалаар,— чылыг тудар, ижин-баарже соок киирбес, аът чоруунга таарыштыр тонну салгара-даа, өрүлдүр, кудуладыр чыыра соп-даа куржанып аарынга эптиг эт.

— Бо талазы-биле Ценгел тываларында мындыг чаңчыл ам-даа бар — деп башкы чугаалап ор. — Чижээ, эр кижи өөнге орай-кежээ келгеш, курун чөшкеш, ону деннештир кожа тутказ:

Кожуун чуртум, кожа-хелбээм,
Аал чуртум, аъдым, малым,
Алган эжим, ажы-төлүм —

дээш, адак сөөлүнде «шуптузун мында дүйдүм» дээш курну көш-баглай дүйүп каар. Ооң-биле чоок кижилериниң, мал-маганының кежиин оскундурбазын деп магадылап кааны ол. Ол ышкаш шак ынчаар дүйген курну уруг дүне улааравазын дээш, ооң кавайының кырынга база салып каар.

Тыва чуртун чуртсуна берген, тыва чонну чонзуна берген, бодунун хан-төрелдери деп санап чоруур Ценгел Тывазының уран-шевер кызы Зодч Дайнаа башкының ажыл, амыдыралы-биле кыска таныштыраргa мындыгдыр, эргим номчукчу.

Зодч Дайнаа — хөй уругларның неви. База бир солун чүве, ооң алды уругларының (4 оол, 2 кыс) ийи бичизи Кызылда өөренип турарлар. Хеймер оглу Шархоо Энги-Далай № 5 школаның 9-ку клазында, Уруу Шархоо Уран-Цецег Кызылдың эмчи училищезинин 4-ку курузунда. А уругларының алазы Шархоо Балчай дээди эртемниг хоочун башкы. Ол база № 9 школа-гимназияда моол дылды башкылап турар.

Бодунун салым-чолун тыва төрел чону-биле каттыштырган, бистиң кыдыгкызыгаар ажылдыр чурттап чоруур төрел чонувус-биле найыралчы харылзааларны улам быжыктырып чоруур буянныг өг-бүлеге аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, чогаадыкчы челиишкиннерни күзеп каалыңар.

ЧҮЛДҮМ ЧАП
Хоочун башкы.

Темазы солун

Иркутскиде ажыттынган конференцияның темазы мындыг: «Херээженнер: өг-бүле, экология, культура, бизнес». Ооң темазындан алгаш көөрге, ук конференцияга чугаалажыр айтырыларла хөй-дүр.

Чүгле Прибайкальениң эвес, а Россияның өске-даа девискээрлериниң херээженнер организацияларының төлөөлекчилери аңаа киржир. Ол дүүн ажыттынган.

«Херээженнерге болгаш херээженнер шимчээшкиннерге хамаарылга дүвүрээзиниг байдалды тургузуп турар-дыр — деп, ол ужуражылганың эгелекчилериниң бирээзи Иркутскиниң чогаалчызы Нелли Матханова РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге чугаалаан. —Эрге-чагырга органнарынга оларның киржиринге шаанда кандыг-ла-бир кызыгаарлаашкыннар, кызагдаашкыннар турганы шын чүве. Бистер эрткен үеже дедир эглир дээш орадашпайн турар бис, ынчалзажок пиитилелде херээженнерниң байдалы дээш дүвүред кичээнгейге алдынган турар ужурлуг».

Конференция-биле чергелештир, маргылдаалыг чугаалажыышкыннардан, төгерик столдардан, айтырыларны чугаалажып көөрүпүн өскеде хевирлериден аңгыда, делгелгелер, автор кежээлери, концерттер база болуп эрткилээр. Ындыг ужуражылганы чылдың-на Байкалда Ольхон ортулукка чайын эрттирер дээн саналды чугаалажып көрген.

Ажылын база катап эгелээн

Чеди айлар дургузунда Амурда-Комсомольскиде аңаа турып келген ыяш болбаазырадыр комбинат база катап ажылдап эгелээн. «Бажын тудар комбинаттан чагыглар көңгүс келбейн баарга, будүрүлге шуут турупкан чүве. Ол үе дургузунда дыка хөй чүүлдерни чидирген бис» — деп, комбинаттың күүсекчи директору Дмитрий Медведев РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

Бүдүрүлге өнчү хевирин солааш, акционер болу берген. Бүдүрүп үндүрер кылыгларның ассортиментизин база эде көргеп. Оларны улуг эвес түүлерлиг кылдыр болгаш хууда чагыглар өзугаар кылып эгелээн. Чиик өртектер садып алыкчыларны хаара тудуп турар. Чижээлээрге, 7,5 дөрбелчин метр шеддүг дача бажынчыгажының өртээ — бир миллион 200 мың рубль.

АМ-ДАА СОҢГААРЛАВЫШААН

1993 чылдың май 21-де Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик суурга Россияның Информатика-харылзааның күүрүке будүрүлгезинин Тыва эргелелинин ажылдакчызы Маадыр Серенниң сургакчылап ажылдап турган, бөлүк хулиганнарның холунга таварышкаш, эн дерзин, араатанзыг езу-биле өлүрткенинин дугайында чүүлду республиканың массалыг информация черлери бижип, чонга дыннаткан.

РФ-тиң КК-нин 206 чүүлүнүң 2 кезээ, 108 чүүлүнүң 2 кезээ-биле буруудаттырып турар Алик Соянович Алдын-Херел, Амур Мопуевич Эрендей, Эзир-оол Дагбаевич Чазыр, Чечен-оол Маадыр-оолович Сарыг, Арсений Соянович Алдын-Херел болгаш РФ-тин КД-нүн 127 чүүлүнүң 1 кезээ-биле буруудаттырып турар Шолбан Самаанович Хертек оларга 1993 чылдын май 21-де Тес-Хем кожуунунун Ак-Эрик суурга М. С. Серенге аар кемдээшкинин сагыштыы-биле кылып, кемдеди эттеп, араатанзыг езу-биле хилинчектээни дээш херек оттуруп, истелгени кылып чоруткан. Истелге эрткен чылдын дургузунда шөйлүп, ону узадып келзедаа, чылдын дургузунда доозулган. 1994 чылдан эгелеп оларнын үүлгеткен херээн көрген суд каш катап болза-даа, янзы-бүрү чылдагаанарнын түннелинден соңгаарлап келген. Сөөлгү судту 1994 чылдың октябрь 17-де чыылдырган. Аңаа Ак-Эрик суурдан херечилер келбээнинге сылдан, үстүнде ады үнгеннер судка боттарының өчүүн шын эвес кылып, чажырып, будулдуруп, хөрлээш турупкан. Харын-даа олар бот-боттарын көрбээн, билбээн кылдыр ийи аңгы бөлүкке үсчүп, шупту бурууну ол херектин киржиктчизи, чок апарган эжи Ланаа Ланчыынын кырынче чуй каап, когараан кижиге хол дегбээн болуп өчээннер. Бирги болгаш ийиги истелге үезинде берген өчүктериндеп олар амгы үеде шуут ойталап, буруу чок бис деп хөрлээш турупкан. Көрген, билген херечилериң киржилгеи чокта, суд түнпел чок болуп, ону соңгаарлаткан чылдагааны ол.

Кандыг-даа кем-будуу чок, алды чаш ажы-төлдүң адазы М. Серенниң талазындан чоок төрелдери, эш-өөру, өг-бүлези бо херектиң шынгыы ёзу-биле пегеп, когараан кижиге кымның киржилгези эн-не кол черни ээлеп турарын илередип, оларны хоойлу зэугаар өске чидин-биле судка херээн илередирин негеп турар. Үстүнде бөлүк үүлгедикчилер бо хүннерде чеже-даа өчүктерин бербейн турза, дөмейле оларның эн кол үүлгедиг кылганнары аразындан илереп кээр дээрзин судтун шиитпири үндүрүп кээр дээрзинге идегеп турар бис.

Лидия ИРГИТ.
Радиожурналист.

Амы-хууда бодал

КОРГУП-СЕСТИП ОРГАШ КАНЧААР

Тоталитарлыг күрүне барзабарза буступ дүжер дээрзин төөгү каш катап бадыткаан. Ол дээрге Александр Македонскийниң тургускан күрүнезин, Чингис-Хаанның Оожум океандан Атлант океанга чедир чаалап алыышкыннарының бууразшкыны-дыр. Ол дээрге ыдыктыг Рим империязының бажын ажыл чок хөй хостаткан кулдарның чигени-дир. Ол дээрге Коммунистиг партияның адын астып алган эргечагыргазырак авантюристерниң Улуг ССРӨ-ни дүжүргени-дир. Ам оон дора чүве база болуп турар болдур ийин. Ол дээрге — рынок харылзааларынче кирип чадап коргупсестип орарывыс-тыр. Хамык акша-төөрик чиижең садыгжыларның, кем-херек үүлгедир бөлүктериниң барбаларынче кирип, күрүне контролюнган үнген. Хөй продукция будүрер, байыр, бизнес кылыр дээннерниң бажын көдүртпейн үндүрүг-биле чыттыр бергилеп-кен.

Владимир Ильич Ленинни ам чеже-даа бактаар болза, ооң дыка хөй туруштары (экономика талазы-биле) шын болуп турганын практика бадыткаан. Бирги делегей дайынының, кадыг-дошкун хамааты дайынының соонда, аштаан, төрээн чуртту кым тоттуржук? Чаа экономиктиг политика-ла болгай. Хувураан-сандараан ажылгылыны сегидерде, даштыкы капиталды холгаарлаштырыпты чоп. Дидим болгаш баш бурунгаар бодаар деп чүве ол-дур. А бистин амгы удуртукчуларывыс чонга ажык шынын-даа сөглевес, будүү-туугай хөделгеш турупкан. 1985 чылдан тозан бир чылга чедир Горбачев эде тургуступар дугайында номнап-номнап, чуртту хол-даянааш, рыноктун каранғы дүвүүче киир идипкеп. Чүве будүрбес, ажыл чок чорук көвүдээн чуртче даштыкы барааннар (шыгжатга чыткан, элээчел) элбээ-биле кирип турбайн канчаар.

Амыдыралывыс шуут дорайтап, хол-бут бажынга барбаанывыс шын. Россияның-даа, Тываның-даа Чазактары бар-ла хемчеглерни ап турарын боттарывыс көрүп тур бис. Ынчалза-даа чамдыкта сактырга, бо чылды ынчап өртип алыылы, дөө чылын көстү бээр он дээн ышкаш апаргылаарга чөгени-даа бергилээр мен.

Рыноктуг экономика, рыноктуг харылзаалар дээрге социалистиг-даа, капиталистиг-даа пиитилелдериниң ыяап-ла эртер оруу ышкажыл. Ол ойдунмас-даа. Ооң кол сорулгазы — эки шынарлыг, эң хөй продукцияны будүрери болур. Бетики чижек: чоокка чедирле кыдаттарны ядыы-түренги дижип келдилер. Ам солун, сеткүүлдерден номчуурга, телевизордан көөрге, тараазын тараан, пөс-таавызын кылган, садыг-базаарында бараан-сарааны, сыныышпастаан магалыг чурттап турар улус чорду. Кижи бүрүзү кызып-кылайып ажылдаар боорга ындыг болбайн канчаар. Ол социалистиг чуртта хуу өнчү-хөреңгини аажок үнелеп билир чорду.

Бир чыл бурунгаар чек (ваучер) кылып алгаш хуужудулга дугайында аажок-ла дүвүредивис. Ол хөөкүй саазынар ам та кайда хадып чорлар ыйнаан?! Олар барып-барып будүрүлгелерни хөгжүдер, харын-даа орулганы бээр дижир чораан Чек бергеш, дивиденд-орулга ап чыткан кижини ам дээрезинде көрбедим.

Тывага черни садар, сатпазының дугайында дыка үр шуугаштыныс. Сатпас диштивис. Кым чер алыр күзелдигил, ол алыр ужурлуг. Моон чүү-даа бүтпейн турары илдеп апарган. Боттарынга хамаарылгалыг черлиг арат (тараачын) ажыл-агыйлары, кооперативтер, совхозтар оозун орта ажыглавайн турарының фактылары энмежок. Чижээ, Улуг-Хем кожуунның чер комитеди (даргазы М. М. Дамдын) хынап көөрге, совхоз бүрүзүнде мундан эвээш эвес тарылга шөлү чылдын-на ажыглал чок артып каап турар болган. Ол барык чеди-сес мың гектар чер-дир. Араттар база ындыг. Эрткен чазын көдээ ажыл-агый эргелелинге чеде бээримге, Торгалыгдан бир аныяк оол араттаар кижи мен деп билдириишкин тудуп алган, чер дугайында чөпшээрел ап чоруур болду. «Күш-ажылдын хостуу» каттышкан ажылагыйның удуртукчулары аңаа багай эвес черни ангылаан-даа ындыг. Картазын көрүп орарымга, совхозтуң хоорайжыларга картофель тарып алзын дээш берип турган шөлү болду. Аныяк, шыдал-быралыг эрге ындыг шөлду бербейн канчаар. Ынчалза-даа ол шөлге душ бооп баарымга, чашпапсиген тудуп чигеп чыдыр. Бир эвес ол оол ону садып, азы арендага алган турган болза, ындыг чүве турбас ийик. Халас чүве хайыра чок деп чүве ол-дур!

Сөөлгү үеде тудуг-суур кылыр деп чүве шуут уттундурган. Хамык айтырыг акша-төөрикке үскеш турупкан. Акша чокта чүү будерил? Ынчалза-даа кагдынган тудугларны катап эгелээринин аргалары бистин Шагаан-Арыгда бар болдур ийин. Саян-Шушенскоениң ГЭС эргелели суг алган черлер дээш компенсациязын төлевейн туруп берген. Ол-даа канчаар, Тываның суун ажыглаан дээш база төлеги дег. Халас чүве кайда боор! Бо айтырыгны чазак деннелинге чедир өөренип көрзе деп бир саналдыг мен.

Тудугжуларның арە каапкан хөй каът чуртталга бажыннары эрткен-дүшкен чонче, бисти кажан ажыглалга киирер силер дээнзиг, куруг соңгалары-биле мунгаргай көрүп турар. 1993 чылда Мурнуу Көрейден ажыл-херекчи төлөөлер келгеш, Шагаан-Арыгда ол бажыннарны ажыглалга киирип болурун дыңнатканнар болгай. Ам оларның сураа база читкен. Манаа, мен бодаарымга, бистин дипломатиявыстың «дузу» четпейн барган хире. Көрейлерге аажок ажыктыг байдалдарны түр тургузупкан болза, оларның акшазы-биле чер ала бээривистин аргалары турган болгаш ам-даа бар деп бодаар мен.

Чоокта чаа Тываның төлөөлери Японияның Хоккайдо можузунга база барып чораан. Японнар чоок-кавы дөрт ортулукту дедир эгидерин негеп, экономиктиг харылзааларга доктар халдадып турар болду. Шынап-даа болза, улустуң өскен, төрээн чурту кончуг. Японнар ыя ол чаңгыс Хоккайдозунга шаг-төөгүден бээр олурбааны биллингир. Мону база өөренип көөр болза эки. «Харам кижи ийи катап төлөөр» деп орус чонуун үлегер домаан утпас херек.

Үстүнде каш чижектен безин алгаш көөрге, амыдыралывыста щаптараазыннар эвээш эвес-тир. Базым санында деп болур. Ынчангаш рынокче дидим-дидим базымнарны кылыр болза, кижи бүрүзү оон негелделерин медереп билир болза, амыдырап-чурттай бээривистиң аргалары бар. Чижээ, «Арыскан» совхоз чоокта чаа тугустунган болгаш экономиктиг байдалы амдаа кошкак. Ынчангаш ол суурнун чурттакчылары биче бизнес-биле (тывышчы чорук) ажылдап эгелээн. Олар Беддир-Кежиинде автобус доктаар черде боттарының кылып алган аъш-чемин, аргаан, даараан хептерин садыглап турар. Чүгле аъш-чем сатканындан чамдыктарының орулгазы хүнде чартык миллион рубль чеде бергилээр.

Ажыл-хожул билбес аныяктарның арагалаары шуут дам барган. Оларның бажын ынча дыка эттендирген херээ чүл? Хөлү эрткеннерни тудуп карабажыннааш, өскээр хемчээн алза! Манаа база-ла дидим, шиитпирлиг болур херек. Черле ынчаш шынгыы сагылгачурум чокта рынок экономиказынче ханылаары берге. Маңаа кол чүүл — кижи бүрүзү бодун боду организастап билири чугула.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Шагаан-Арыг хоорай.

КИЖИ НАЗЫНЫН 120 ХАР ЧЕДИР УЗАДЫП БОЛУР

ЛОНДОН. Кижи назынын узадыр талазы-биле кайгамчыктыг түннелдерни бо чылын британ болгаш американ эртемденнер чедип алганнар. Янзы-бүрү дуржулгаларның түннелинде кижиниң организминиң кырыырынын механизминиң ажылдаарының чамдык принциптерин, а ол ышкаш ол химия-биологтуг чорудулганы дыка оожумнадырыныр оруктарын олар доктаадып тургусканнар. Чоокку үеде олар чаа эмнерни будүрүп тургузуптар дээрзинге идегеп болур. Ук эмнер кижи назынын узадыптар арга-шинектиг. Ол талазы-биле тускай шинчилелдерни лабораторияларга чорутканнар.

Аңаа Великобританияның, АКШ-тың болгаш Канаданың сураглыг университеттериниң бөлүк эртемденнери киришкен. Эртемденнер тускай химия-биологтуг өзилдиригни тургускаш, ооң соонда хөй-хөй дуржулгаларны кылганнар. Ооң түннелдери чоокку үеде тодаргай биллине бээр дээрзинге эртемденнер боттары бүзүревишаан, улам кызымаккай ажылдап турарлар.

РосИТА—СЧТА.

АҢЧЫЛАР ЧЫЫЖЫ

«Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының аңчыларының чыыжында илеткелди Чөөн-Хемчик кожуунуң бойдус камгалалының комитединиң даргазы Анаш-оол Түлүшевич Бадырга кылган. Аңчылар чыыжында коллективтиң ажыл-ишчилериниң эртинен 1993 чылда база 1994 чылдың эртинеи айларында кылып чоруткан ажылдарының түңнелдерин сайгарып илеткээн.

1993 чылдың күскү, кышты сезонунда 3334 диңиг, сес кишти киирген. Өлүк «дүжүдү» чок болганы-ла аргажок. Бо чылдың бирги кварталында 732 диңиг, 11 киш кештерин дужааган. 1994 чылдың күскү сезонунда өлүк кежи дужаары-биле аңчылар керээлерни чарып, ок-чемзекти, боо-моңгуну-даа алганнар. Бо чылын тайгаларда аң-меңге чемиш элбек үнген, кат, тоорук, мөөгү-даа бар.

Сөөлгү үеде өңнүг өлүктер: ас, күзен, кавудаан. Оларның тывыжын какпа-биле аңнаары чугула. «Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының тускай эртемнилери, бойдус камгалалының комитединиң инспекторлары, егерьлери бойдус камгалалының талазы-биле үнүүшкүннерни кылып, тайылбыр ажылдарын чорудуп келген.

Аңныыр-тывыш ажыл-агыйының мурнакчы аңчылары боттарының шыдаар шаа-биле өлүк-кешти дужаан келтеннер. Шиңгилерни мадыр-демдеглээри чугула. Чадаана хоорайдан Игорь Монгуш 68 диңгин 99445 рубльге, Павел Куулар 1129 диңгин —57760, Шеминиң камгаладыг черинің егери Куштуг-оол Куулар 90 диңгин — 48360, Тева-Хаядан Ким-оол Ондар 40 диңгин 20520 рубльге өлчалыг болган. Олар чарган керээ-хемчеэлдерин тус-туста күүседиң, мактатканнар.

Тывынчыларның ортузунга өлүк-кешти шын ажаар, кадагалаар, ие-шаанда херип, кадырар, ойбак-дыдык чок болуруп чедип алыр ажыл чоруттунуп турар. Оларның дужаан турар кештерининң шыпарындан ол кеску. Чамдык аңчыларның кешти ытка хан кучук кыдыр ызыртып алгаш, ону аштап-арыглаар дугайында сагыш салбазын чемелээннер, а кештерин дужаан келгеш, өртекүнезин куду болду деп өкпелиннер бишей. Черде ыраак чалгаравайн, бодунуң өгжүн харамнанмайын үүн-чаан, хан-чыдык эки аштаг, арыгжок алган дужаар болза, өөрүшүн өртен-үнеан-даа бедик болур болган стандартна-даа дүгаргыр чугаажок.

Чамдык аңчыларны шаа-керээ күүседир чүве дээш, кайы хамаанчок аң-меңге ыырып, чоптаарел чок дужулуг аңнар адып-бооладаан, хей түңнүг акша торгаалга онаажын турарлар. Бо чыышка саналонаалдар база арбын болган. Оларның чамдыызы бо:

— Амгы үеде хар чагбаанда, оът-сиген кургаг турда, өрт айыылы болу берип болур. Чоруурда одагларын өжүрери чугула — деп, Очур Долаан чугаалаан. — Аңчы кижи тышкан олчазын бүрүнү-биле аңныыр черинге ак сеткилдиг, чажырбайн дужаар болза эки.

— Аңчыларның одагларын мөнгү чоруурга, чамдык аңчылар бооларының чоптаарелин аалында каапкан, аңчы билеттерин узатпаан суг болгулаар-дыр — деп, Шеминиң камгаладыг черинің егери Куштуг-оол Куулар санаалыта демдеглээн. —Дүюглуг аңнар бооладаар болза, торгаалга онаажыр дугайында тайылбыр ажылы кылып турар мен. Сезон үезинде аңчыларның ок-боозун хавырбас мен. Аңныыр дүрүмүн үрел болбас херек.

— Аңчы кижи тышкан олчазын кара рынокче сада бербейн, алызын бодаар чүве болза, аңныыр-тывыш черинге дужаар болза эки. Бир эвес аңныыр-тывыш чери дүжүп каар чүве болза, аңчылар бис канчаар бис? Ону бодаар болза эки — деп, Октябрь Түлүш саналын киирген. — Аңныыр ажыл-агыйын кодээ ажыл-агыйга хамаарыштырып турарын шын эвес деп бодаар мен. Ыяш ажыл-агыйынга кадыг каар болза эки деп бодаар мен. Оон ыңай аңчылар нинтилелин тургузуп алырга, кежигүн дадывыры, билет тывысканындан кирген акша-биле оон даргазын-даа тудуп болур. Өлүктү сайгарып турган, акшаны ажылдап ап болур ыпкажыл.

Аныяк аңчыларны аңныыртывыш ажылының мергежилинге калбаа-биле кириштирип, өөредири чугула. Чүге дээрге оларны өөрөтпес чүве болза, хоочуннар дыштаныллгаже үнүп чоруй баарга, аңчылар чедишпестээри чугаажок. Амгы сезонда аңчы бүрүзү хей өлүктү дужаарынга бүзүрелдиг.

Арагачы ДОНГАК.

● Херээжен кижи кежээ орайтадыр парк таварты чаныр чоруп орган. Ол хенертен дужаал хевирлиг дыңзыг үн дыңнап каан:

— Тур!

Ол тура дүшкен.

— Чыт!

Херээжен чыдып алган.

— Үнге!

Күжүр үнгеп-ле каан. Ыякадыңда демги-ле үн мырыңай баш кырында дыңнаалган:

— Канчап бардыңар, аарып тур силер бе? Мен ыдым өөредип, оон-биле кичээлдеп тур мен. Көөрүмге силер үнгеп бар чор силер.

* * *

● Куда болурунуң бетинде келин кыстың иезин уруунга чагып орган:

— Ашаанаың мурнунга бүтү хевин кижи ужулбас чоор, уруум. Кыс кижи эгениичел чоруур болбазыкпе, улуг тураның хөрээ черле чок..

Куда эрткен соонда элээн каш хонганда ашаа уругдан айтырган:

— Сээн төрел бөлүүнде угааны аддараан кижи бар бе?

— Чок! Чүү болду, чүге ындыг айтырыг салып тур сен?

— Чок, аная сонуургаарым ол-дур. Ийин. Хонук-хонуубиле бөргүн ужулбас бооруңга, элдепсиниң олурарым ол ыйнаан.

* * *

● Иванны шериг чыыжынче келдирткен. Удаваанда ол кадайынче телеграмма салыпкан:

— Шериг өөредилге чоруп тур. Таакпы болгаш оон-даа өске хереглелге 30.000 рубль үндү...

Кадайы харыы чоруткан:

— 3000 рубльди таакпы садарынга шилчидип ор мен, а өске хереглелге чарыгдал үндүргөн хөрээн чок, бажыңга келгеш, халас алыр сен.

* * *

● Элээди уруг «СПИД-Инфоже» чагаа чоруткан: «14 харлыг мен. Мээң эштерим уруглар дөгере оолдарбиле маңнажыр, дискотека барып турар, таакылаар, а мен олар ышкаш чараш эвес мен, аргыттыдыр, пом номчуп, кичээл кылып, бажыңга-ла олурар-дыр мен. Чүнү канчаар кижи боор мен?»

Редакцияның аная харыылаары: «Хөлзеве, муңгарава, кыскыгаш. Падя Крупская бала чараш эвес, томаанныг чорду. Оон кандыг оолга дуушу бергенин билбес эвес сен!..»

* * *

● Хаан бир катап кышкы садыңга үнүп келгеш, харда сидик биле «бижип» каан бижимелди хенертен көрүп каап: «Мелегей хаан!».

Ол оду чарылгыже хорадан оңжиккан, политики херектер сайыдынга буруулуглар ны тодарадып тывар даалга берген.

Кежээки чыышка сайыт илеткен турган:

— Хайыраты! Кемниг херек үүлгедикчилери тодаратыңган: сидик — бирги сайыттыы, а хол үжүү — кадынныы.

Валентина САТ чыып белеткээн.

Амыдыралывыс арны

«АДА КИЖИ ОГЛУН САКТЫР»

Чадаана хоорайның базаарындан ыт садып алгаш, «Кежиктиг агым» деп садыгның чаныда сандайга автобус маңнап ор мен. Төп кудумчу болгаш ындыг чүве ийикпе, кижилериң хөөү-ле кончуг. Ынай-бээр эрткен-дүшкен, ында-мында кезек-кезек болуп алган-даа. Оларның аразында кандыг кижи чок дээр: садыг-базаардан сумкалар долдур саттының алган кижилер-даа бар. Ажы-төлүн эдерткидээн-даа, анаа-ла чер кезип чоруур тоянчылар-даа, ажыл-херек аайы-биле чоруурлар дээш, кымнарны чок дээр...

Хоорайда сураглыг «сарыг столовая» дээриис чемненилге черинің эжиниң аксында бичии оолдуң хенертен алгырганындан ынаар көре бердим. Калдар арынныг бичии оол ыглап-ла ягеледи. Элээн болганда үжен хире хар иштинде аныяк эр кижи, оолдуң адазы-да турган боор, амдыы бичии оолдуң чанынга чедип келгеш, чоруулу дээнзиг, оолдуң холундан тырткылады.

Оол ынаавайн, улам алгырып ыглай берди. Столоваяже айтып, улам дыңзыг ыглап-ла тур. «Күжүр-ле чаш төлдүң ында чем садыг турарын билгеш, ону чиксээш, ынчап турары ол ыйнаан» деп иштимде бодадым. Бодум база үш оолдуң иезин ава кижи мен.

А адазы: «Акша чок чүведир, чоруулу» — дээрге, амдыы оол ыглавышаан. Эх, кандыг-даа хилинчек чок чаптанчыг чаш төлдүң кээргенчиин чүү дээр! Бодум чашты кээргеп, баарым ажыр, карактарымга чаштар бүлдеп кынныр келди. Амдыы оолду оожуктуруп, чеде бергеш, 1000 акша тутсуп бердим. Мынча хей чон аразындан оолду кээргээр кижи тывылбады. Кандыг кончуг доп, кадыг баарлыг апарган тывалар боор бис?

Амдыы оол акшаны алгаш, чаштыг карактарын чодуп чоруй, столованже чаптанчыы дегет маннапты. Адазы оон соонче кирди. Удаваанда үнүп келзе-ле, хуужуурлар саттырып алган, чип үнүп келди. Ынак ойнаарагы дег, оларын аажок камныг тудуп алган болду. Хуужуурлу харамдыгып чиваашаан, адазы-биле ажыттаны бердилер. «Хөөкүйле чаш төлдүң аштаанын көрем» деп бодап чыдып калдым.

А бо ада арагалап чорбайн, оглунга аъш-чем садып берип чораан болза, кончуг-ла эки ийик. Чаш төлу-даа ынчаар ыглавас турган боор. «Алдын-доос күш — кудуруун, ада кижи огдун сактыр» деп сургаал домак бар болгай. Амгы тыва адаларның ажы-төлге хамаарылгазы кандыгдыр че? Эй, әрлер, бодавыр, кичээнин көрүңерем. Эр кижи эндевес болза чүү турар ийик?..

Татьяна ОИДАР.

Чадаана хоорай.

Эгелээн херекти эчизинге чедирер

ХООЧУННАРГА КЫЙГЫРЫГ

1021 чылдан 50 чылдар эгезинге чедир Тываның девискээринге болган политиктиг репрессияларга өөдум болгаш чоок төрелдерим-даа таваржып-даа кербээн чүве. Ындыг болза-даа, политиктиг репрессияларга, биргээр чугаалаарга, «контр» деп санаттырган, кем-буруу чок актыг черге туттуруп хоруг-даттырган, шиптирген, шаажылаттырган кижилерниң ажы-төлүнүң, төрел-дөгүлүнүң таварышкан халаптыг салым-чолуп, хилипчек-човуланын караам-биле көрүп, кулаам-биле дыңнап, сагыш-сеткилимиң ханызындан оларны кээргеп чоруур мен. Ынчангаш төөгүүнүң алыс шынын тывар, политиктиг репрессияларга таваржып чораанларга болгаш политиктиг репрессиялардан корааннарга деткимчени көргүзер бүлүнг чаагай херекке амыдырал-чуртталгамнын чырык өртемчейге арткан бүгү чылдарын бүрүнү-биле бараалгадырын шиптирилеп алган мындыг кижи мен. Оон өске бодал болгаш сорулга менде чок.

Тывага болган политиктиг каржы репрессияларга ол шаанда боттары киржип, кем-буруу чок кижилерни хоптап, нүгүлдеп чораан хирезинде-ле, ам кээп качыгдаанларны «кээргээп» хөөпүн илергейлээрин, боттарын агартыпарын оралдажып турар ийи арынныг чамдык кижилерниң бистиң аравыста ам-даа бары хомуданчыгдыр. Ол-даа шагда ийи арынныг, бо-даа шагда ийи арынныг ол кижилерге чоннун ханы уткалыг мындыг үлегер домаан хамыктың мурнунда сагындырар бодаан ийик мен: «Алдын-доостуң үүг-биле каарган чеже-даа каастаныр болза, ол дөмейле кара каарган боор хевээр артар».

«Политиктиг репрессияларга таваржышканнарны агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойдузунга өскерилгелер болгаш немелдеер киирер дугайында Россия Федерациялының 1993 чылдың сентябрь 3-теги Хоойдузунуң 20 пунктузунда көрүүнгөн үүлдерни бистиң республиканга ажыглаар азы ажыглавазынга хамаарыштыр почуур тайылбырны прокуратура болган суд органнары чонга кылыры чугула деп бодаар мен...

Политиктиг репрессияларга таваржып чораанларны агартыр талаазы-биле ТР-ниң Президентизинин чанында комиссияның кежигүну, амгы үеде Тыва Республиканың Дээди Хуралының Күрүне тургузуунуң талазы-биле комитединиң даргазы Б. Д. Монгуштуң сүмелээнин өзугаар бо ажык чагааны Тываның бүгү хоочуннарынга бижип олур мен. Чагаанның, биргээр чугаалаарга, кыйгырыымның алыс утказы болгаш сорулгазы мындыг: политиктиг чылдак-биле кем-буруу чокка-ла шиптирген, шаажылаткан кижилерни Кызыл хоорайның кыдыында хөмген черлерни 1994-1995 чылдарның дургузунда ыяап-ла тывар талазы-биле дузалаарынче республиканың хоочун чурттакчыларын кыйгырары, олардан дилээрим болур.

1938 чылдың октябрь 16-ның дүнезинде шаажылаткан чеди кижиниң хөмген черни биргиээлчегде тывары эргежок чугула деп бодаар мен. Ол чер дугайында билбээн, дыңнаваан чаңгыс-даа кижи Тывада ам көңгүс чок деп болур болгай. Ындыг болза-даа, ону эки билир чамдык кижилер айтып бээринден дадагалзап турар. Чижээ, ол черни тывар, биргээр чугаалаарга, төөгүнүң чажыдын илередип ажыпар сорулга-биле Б. Д. Монгуш 1993 чылдың дургузунда хей кижилер-биле чугаалажып, оларның чамдыктарын кожуупнардан Кызыл хоорайга аккеп турган. Ынчалаажок бо бүгү ажыл ам-даа түңнелип бербээн. Ол чугаага киржип турганнарның иштинден Кызыл хоорайда бир хамааты мындыг уткалыг болгаш адын салбаан чагаазын Б. Д. Монгуштун адынга чоруткан: «Мындаа силерге тодаргай чугаалап шыдаваан мен. Базыр Даваасвич, ажы-төлүмнүн уругларыы көвей кижи болгай мен. Шаажылаткан кижилерни хөмген чер болза, аэропорт ындында алезинниг ийлеичек баарында чыдар чүве...»

Ынчаарга ол черни, аэропортту, ол чоогунда оңгарларны, лениерни, фруктарны чуруп көргүспүшаан, чагааны ат чокка-даа боя. Б. Д. Монгуштун адынче чорударын деңги чагаа бижээн хамаатыдан улуу-биле дилеп тур мен. Шаажылаткан кембуруу чок актыг кижилерни хөмген черлерни тывары — амгы салгалдың ыдыктыг хүлээлгези болганда, акша-хөрөңгини тывар апаар.

Бо парын, берге айтырыгны шиптирлээринге, чажыты илередиринге дузалаар ак сеткилдиг, буянныг кижилер республикада бар дээрзинге бүзүревишаан, дуза көргүзерин, дыңнаан, билген чүүлдерин Базыр Даваасвич Монгушче азы солунпар редакцияларынче бижиирин, телефон дамчыштыр дыңнадырын Тываның бүгү хоочуннарындан дилеп тур мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ЭНДЭЭРЕЛ

Шоодуг

Кежээки ишир. Өөренген чаңым ындыг. Кежээ удуур мурнунда арыг агаар тыныр, кожа аргаже базыптар. Ам база-ла бажыңымдан үнүп келдим. Кежээки агаарның өзизин чүү дээр! Хенертен аяс хүн чаңык дүшкен дег, өлдеп-өзин болуушкунуңуң херечизи болдум. Кожам комбайнер Кодан-оолдуң бажыңының даштында тарып каан ыяштар аразында ыыт өвес ыыт-даат үнгеш, соксай хона берди.

Ылап-ла өзирик кижиниң үнү. Кожа бажыңның өззи аныяк кыс Катяның үнү. Чүү болган? Бөгүн оларның бажыңының чанынга машина-балгат келбээн, өске-башка кижилер-даа көөлбээн-ле болгай. Өлдептиин аа!

«Катя кайыын артык дашка апкан чоор, садыга арага садар өвес, ону ишпес-даа, аңаа сунду чок кижи болгай» деп боданып турар арамда, өзирик-даа бол, хоюг, чымчак, уярапчыг үнү-биле бадырды:

Өзеңгиге будум доңган,
Өзер төвер хөңнүм-ле чок.
Өжим сенден хөңнүм калган,
Эглип көзрин күзевес мен,
Аргамчыга холум доңган,
Аттардыва октавас мен.
Ашаам сенден хөңнүм
калган,
Аралажыр күзелим чок.

Ырын дооскаш, кезек када аар, чиик тынгылап, сагыжынга шыдашпааны ол боор он, бажын холдары-биле так аспактанып алган, ишкиртипип ыглаан олур. Черде бирээ болган-дыр. Кодан-оолдан каапчап кончуг хөңнү калган төл боор?! Мынча кады-кожа чурттап келгеш, оларның бактажып чытканын көрбээн мен. Эп-пайыралдыг, өт-септиг уруглар-ла болгай.

«Чыланның шокары даштында, кижиниң шокары иштинде» дажир болгай. Та, канчап билир ону. Ырдан алгаш көөрге, Кодан-оол кадайын каапкан. Катя ийи ылым чаштарлыг чыдып калган хире.

Чоорту дыкпыжаан тыныжын оожургадып, ишкиртипип ыглаарын соксаткаш, хөрек-чүрээн туттунган тур. Кодан-оол ылап-ла өске кыска ынаншааш, чоруткан-дыр. Кожамны моон мурнунда топтуг-томаанныг, күш-ажылга ынак дээш хүндүлээр кижи мен. Ам ону бак сөглээр сөстер тыпшайн, харлыга берген өрү-куду халыш тур мен.

Бистиң пинтилелде өскенинң мунгаралы чок, кижи бүрүзү бот-боттарын камгалап, карактаңыр, өөрүшкүзүн, мунгаралын деңге үлежир болгай.

— Канчап бардың, уруум, Катя? — дээш, оон чаңынга херим ажа халааш, чеде бергенимни бодум безин билбээн мен. Ол өшкү караа дег өде өзирик карактарын эде көрүп, үвүргей бажының дүктерин эде суйбаам, аная боду апаргаш, каттырган, уламчылады:

Арагалаар, ажыл кылбас
Азичилерни сойгаладым.
Кожам кыстың кончуун деп
Кочулавайн көрүңерем.

Ам-на хамык чүвениң ужуру билдинди. Соң-даарта агитквартал-дар концерти болур болгай. Уруглар-ла удудуп каап, аңаа белткеннп турганы ол чүве-дир он. Кожам дугайында багай чүве бодааным эндээрел болгандаа болза, Катяның чажыттынып чораан уран талантызын кайган хаамадым.

Куулар ОСКАЛ-ООЛ.
Кызыл-Тайга суур.

КҮСТҮҢ АДАК КӨК ЫТ АЙЫ

ОКТЯБРЬ 29 — суббота, 1 ак меңгилиг, айның 25, от соодалдыг, сарыг куске хүнү.

Чер чоруур, мөчээн кижи чоруу кылыр, садыг-саарылга ажылдарынга эки. Демир-биле ажыл кылырынга, боттуң хүү ажыл-агыйынга, алп-чорукка таарымчалыг.

Мал-магаң, аң-меңге өлүреринге, аттар чарыштырарынга, келин алырынга таарымча чок.

Чүрекке кезиң эмпээшкин кылыры күзенчиг эвес.

ОКТЯБРЬ 30 — воскресенье, 9 кызыл меңгилиг, айның 26, довурак соодалдыг, сарыгзымаар инек хүнү.

Чер чарып эгелээринге, акша-хөрөңгини ажыктыг ажылдарга кириштиреринге, эгелээн ажыл-херектерни шуудадырынга таарымчалыг. Эт-сеп, мал-маган садыпсаарарынга, чер чоруурунга, келин алырынга таарымча чок.

Бо хүн төрүттүнген уруглар бай-шырак чурттаглалыг болур. Эгелээн аарыг ханылап, ондагайлыг болур. Дүжээн дүштер, колдуундала, олчаан бүдер.

Ай зодиактың Кысчыгаш бөлүүнче шилчээн. Айның бо туружунуң үезинде дизентерия, колит, энтерит, аппендицит дээн ышкаш ижин-шөйүнду аарыглары нептеренгей боон болур. Бо хүннерде, ылангыя согур шөпүндүге кезиң эмпээшкин кылбазын сүмелеп турар.

ОКТЯБРЬ 31 — понедельник, айның 27, демир соодалдыг, 8 ак меңгилиг, ак пар хүнү.

Ажыл-херек бүдүрүп чорук чоруурунга, орнукшудулгага, улуг кижи-биле сүмележириңге, аңнаарынга таарымчалыг хүн.

Эм-тан кылырынга, төрелдежириңге, шериг херээнге, чаа хеп кедериңге, куда-дой кылырынга таарымча чок.

Бо хүн эгелээн аарыг чиик өртер. Дүштерже кичээнгей салган херээ чок.

НОЯБРЬ 1 — вторник, айның 28, октаргай соодалдыг, 7 кызыл меңгилиг, аксымаар тоолай хүнү.

Тура-соруктуг шиптирлер үндүреринге, удуртукчубашкарыкчы ажылдарга, шериг албан-херээнге, дайзыны тиилеп базарынга, дужаал үндүреринге таарымчалыг.

Эр кижи багай херекке онаажы бээринден ооваарын, кичээнгейлиг болур ужурлуг. Кижилериңи болгаш мал-маганның тайбың чоруунга кембачыт халдадып, багай салдар чедиреринден кичээнир.

Келин алырынга, орнукшудулга өзулалдарынга, кежериңге таарымча чок. Балды, бижек чидитпес — мезин айыылының хүнү.

Ай зодиактың Дөзин бөлүүнче шилчээн. Айның бо туружунуң үезинде бүүрек-терге, сыңыйга болгаш нинти сидик ылгаар системага кезиң эмпээшкиннер чоруудары күзенчиг эвес.

НОЯБРЬ 2 — среда, айның 29, суг соодалдыг, 6 ак меңгилиг кара улу хүнү.

Демир-биле ус-шевер ажылдар кылырынга, буянныг үүле-херекке, орап-таңды дагыырынга эки.

Хем-суг үзеринге, балыктаарынга таарымча чок. Сагыш-сеткиил каттышпас улус-биле чөрүшпес. Хир-чамныг черже чоокшулавас. Садыгсаарылга кылбас. Куда дужүрбес, мөчээн кижи ажаавас.

НОЯБРЬ 3 — четверг, айның 30, даг соодалдыг, 5 сарыг меңгилиг, каразымаар чылан хүнү.

Эт-хөреңги өстүрүп кевудириңге, ном-бижик өөрениріңге таарымчалыг. Кудалойга, өлген кижи хөрээнге, садыг-саарылга, чаргы-чаалы кылырынга таарымча чок.

Алексей ТӨВЕК.

Астрология календары

РосИТА — СЧТА МЕДЭЭЛЕРИ

МОСКВА. Россия Федерациязының Президентизиниң Администрациязының удуртукчузу Сергей Филатов тускай медеглел кылгаш, Россияның Чингине прокурорунуң албан-дужаалынга Алексей Ильюшенкону Федерация чөвүлелиниң депутаттары бадылаар дээраинге идегелди илергейлээн. Оон кандидатуразын Президент Борис Ельцин база катап саналдаанынга хамаарыштыр С. Филатов тайылбыр кылган. Бо чылдың чазынында политиктиг байдал А. Ильюшенкону Россияның Чингине прокурорунуң албан-дужаалынга бадылаарынга моондак болганын Президентиниң төлээлекчизи чугаалаан.

ЧЕЛЯБИНСК. Квартира төлевириниң хуусаазын эрттиргени дээш хөө төлээрин соксадыр дугайында шиптирни хоорай чагыргазы хүлээп алган. Хоорайның чурттакчыларының хей нуруузу ажыл төлевирин чогуур үезинде албайн турары-биле холбаштыр ындыг шиптирлер хүлээп алдынганын хоорай чагыргазының төлээлекчизи РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизинге тайылбырлаан. Хоорай чагыргазының шиптирин Челябинск хоорайның чурттакчылары чүүлдүгзүнүүшкүн-биле уткаан.

ХАБАРОВСК. Крайның күш-ажыл кылып шыдаар чурттакчыларының 12 хуузу амгы үеде ажыл чок болуп турар. Бо көргүзүг Россияда ортумак деннелден безин бедик. Чонну ажылга тургузар талаазы-биле берге байдал Амурда Комсомольск, Амурск ышкаш, улуг үлетпур төптеринде дыка берге болуп турар. Бүдүрүлге черлериниң 20 мун ажыг ажылчыннары узун хуусаалыг шөлээ алыр ужурга бо чылын таваржып келген. 1994 чылдың 10 айларында ажыл чоктарның саны эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 3,6 катап өскен.

СТАВРОПОЛЬ. Чечен националдыг террорисчи өлүрүкчүлерни тударынга идепкейлиг киржип, эрес-дидим чоруун көргүскени дээш күрүне шанналдарын бөлүк шагдааларга тывыскан, Ставрополь крайның иштики херектер эргелелиниң Минеральные Воды хоорайда килдизинин салбыр начальниги Виктор Горбуновту «Хууда эрес-маадырлыг чорук» дээш деп орден-биле шаннаан. Ставрополь крайның КАИ ажылдакчылары Василий Дагаев, Николай Фомичев, Владимир Демин, Михаил Калугин олар «Хөй-нинтинин хорум-чурумун камгалаар талазы-биле тергиин эки албан-ажылы» дээш медаль-биле шаннатканнар.

Террорисчи үш өлүрүкчү — Хусимбек Кагиров, Якуб Дагаев, Аслан Тесаев бо чылдың июньда 41 пассажир олурган автобусту боо-чепсектиг хунаап алгаш, пассажирлерге кыжаныр, 10 миллион долларны, вертолетту негеп турганнар. Милиция болгаш КАИ ажылдакчыларының эрес-дидим, бедик мергежилдиг ажылдаанының ачызында пассажирлерни менди хостаан болгаш террористерни туткан. Айылдыг кем-херек үүлгеткен ол кижилерни суд 15—15 чылда хосталгазын казып шиптекен.

УЛАН-УДЭ. Бурятияны президент башкарылгалыг республикадан парламент республиказы кылдыр эде организастаар дээн оралдажыышкын бүтпээн. Ол айтырыгны чугаалажып көөрүп Улан-Удэ хоорайда ажыттынган Республиканың Улус Хуралының ийнги сессиязының хүн чурумунга киирбээн. Ындыг эде организастаашкынны кылырын Бурятиянын Министрлер Чөвүлелиниң удуртукчулары турган бөлүк депутаттар негеп турганнар. Чүге дээрге Бурятияга болган парламент сонгулдаларынга олар аштырган.

Сессияның чугаалажып көрүп турар айтырыгларының аразында — Бурятияның 1994 чылда бюджединиң дугайында, Конституция судунуң дугайында, Улус Хуралының депутадының эрге-байдалының дугайында хоойлу төлевилелдери.

Бурятиянын экономиказын быжыг туруштуг кылдыр экижидер талазы-биле биргиээлчегде боттандырар хемчеглериниң комплексизин республиканың Президентизи Улус Хуралынга чугаалажып көөр кылдыр база киирген.

КИРОВ. Областың хоорайларында болгаш суурларында аныяктар ортузунда кем-херек үүлгедиишкиннерин баш бурунгаар болдурбас дугайында эн чугула айтырыгны аныяктар төлээлекчилери чугаалажып көрген. Хоойлу-дурум камгалаар органнар-биле демнежип алгаш, хоойлу таныштырылгазын аныяк-өскенниң ортузунга калбартыры, аныяктарны ажылбиле хандырары кем-херек үүлгедиишкиннеринге улур хемчеглерде чугула черни ээлеп турар.

Сургуул болгаш студент аныяктар ортузунга, элээди болгаш бичии назылыгларның, ылангыя өскүстерниң ортузунга кижизидилге ажылын күштелдиреринче, оларның социал камгалалын күштелдиреринче оноа кичээнгейни угландырган.

(РосИТА-СЧТА).

Хомудалдыг чагаа

ЭЭЗИНГЕ ЭРГЕЛИИ ЫНДЫГ БЕ?

Бистиң бичии Кызыл-Хаяа суурувуста улус ызырып, кадыынга хора чедирип турар «улуг эрге-дужаалдыг» селбегер кара ыт сөөлгү үеде тыптып келген. Аныяк-даа, кырган-даа хей кижилерни ол ызырган. Анаа ызырткан улус суурнуң участок эмнелгезинге хүннүң чыгы барып, турар дизимзе, ол хөөрем эвес.

Хей уруглуг ие кижи мен. Бо чайын ол ыт мээн он холумдан ызырып, кадыымга улуг когаралды чедирген. Бир ай дургузунда бюллетеньлеп, эмнедип келиримге-даа, холумнуң салаазының бирээзи шимчеттинмес, дорт болу берген. Оон-биле кады сөөгү база достайын келген. Эмчи перв үрелген дээр. Дүнелерде аарыыр. Эмчи Кызылга барып шинчидип, эмнедир бижик берген. Ынаар чедер дээримге, орук чарыгдалынга үндүрер акша-көөек чок болуп турар. Мээн байдалым мынчаар бергеден турда, ыттың ээзи «Мөгөп-Бүрөп» совхозтуң директору Виктор Саая кандыг-даа дуза чедирбээн. Бир катап аңаа чугаалаарымга, «эмперин өртээн төлеп бээр бис» дээн, херек кырында куруг аазаашкын болган. Боттары база ада-ие улус хирезинде, хей уруглуг бот ие кижиги кээргээр сеткил чогун көргүзүп турар.

Совхоз директорунуң ыдынга ызыртқан улус олу боолан кааптар дээрге, өг-бүленің хөрээжен ээли, совхозтуң кол экономисті В. Саая ыпатас, «боттарывыс хоранап кааптар бис» дээр. Херек кырында ол ытты хоранап өлүрбээн, анаа-ла чораан улусту ызырып, туразында аажылап чоруп турар. Бир эвес ээзинге эргелиг, үнелиг ыт чүве болза, баглап алаа кандыг боор Сөөлгү үеде ол селбегер кара ыт ээлерин эдерип келгеш совхоз конторазының чанында чоруп турар болу берген.

Суму чагыргазының даргазы совхоз директорунуң ыды улусту ызырып, кадыынга хора чедирип турарын билир. Суму чагыргазының даргазының оралакчызын ол ыт ызырганын билир мен. Мээн-биле кады эмчилеп, шарыдын ап турду.

Совхоз директору В. С. Саяның эргелиг ыдын кажан баглаарыл азы кажан узуткан чок кылырыл? Бо айтырыгны шиптирлээр үе келген.

Любовь ДАМДЫН.
Кызыл-Хаяа суур.

ТЫВЫЗЫМ — ТЫВАДА

Кызыл-Эник КУДАЖЫ, Тыва Республиканың улустун чогаалчызы.

(Уланчызы. Эгези № 163, 165, 167, 171 «Шында»).

Мээң адым, мээң чогаалдарым төөгүге артпас-даа болгай аан, чырык өртемчейге чогаал ажылы мени төрээн чонумнуң, төрээн черимниң салым-чолу-биле кезээде кады чоруур, олар дээш сагыш аарып чоруур кылдыр чаңчыктырып каан, ол дээш Чечен Чогаалдың мурнунга төлеттинмес өрелиг мен.

Моон-на ужурундан могуур таварылгаларда улузумга болчу бээр, черим дээш сагыжым саарзыя бээр, төрээн чонум дээш, төрээн черим дээш четпестерже шурай бээр, оон ужуп кижилерге чектеди бээр чылдагаанымдаа ында. Оон-биле чергелештир мээң кылып турар ажылдарым дегерези шын, чөптүг, кылан-тас дээр болзумза, оон меге чүве чок апаар. Четпестерден хостуг эвес мен. Ол дээрге, чонум дээш ажылдап чоруур болгаш ындыг мен. Чүгле ажыл кылбас кижи чазыг кылбас. Шимчевес даштың адаа-биле суг акпас. Маная капсырлаштыр мээн бо үстүнде анчыг «номналым» мээң баш удур камгалалым база эвес. Төрээн чонум, төрээн черим дээш туружумга меңээ кандыг-даа камгалалдың херээ чок, ону мээн орнумга олар боттары-ла кылып каарлар.

Шагаан-Арыгның цемент заводун Улуг-Хемниң эринге, Хайыракан дагның эдээнге база ынчаар тудуп эгеледілер. База сагыжым дескешпейн, «Хайыракандан кара холунар ырадыңар!» деп кыйгырыгны «Шын» болгаш «Улуг-Хем» солуннарга хары угда парлаттым. Мээң сорулам тодаргай: цемент заводун тударынга удур эвес мен, тудуг материалы биске херек, ону чүгле, бирээде Улуг-Хемниң эринге эвес, ийиде, Хайыракан дагның эдээнге эвес, үште, хөй чурттакчылыг Шагаан-Арыг хоорайның чанынга эвес, өске черге тудар. Экологтуг когарал чокка улуг тудуг бүтпес дээрзин эки билир мен. Тудуг улуг бедивээнде, ону өскээр көжүрерин негээн мен. Шала кылдынган тудуг халас барбас, оон төлевилелин бичии өскерткеш, аңаа дыштанылга-даа, туризм-даа төвү кылып ап болур деп саналдаан мен. Чон база мени деткээн, харын мырыңай тудугну доп-дораан соксадырын негеп, митингилеп, чыскаалдап-даа турдулар. Ада-ие кижилер ажы-төлүнүң келир үезин бодааш, чурук-хөрүктерлиг, лозуң-кыйгырыглар-лыг кээп турган болгай. Даргалар дүлей чүве-биле дөмей болганнар. Партия обкомунуң бирги секретары турган эш Г. Ч. Ширшин: «Хайыраканга дегбес мен, бичии салаа хире чер кезип алыр мен» деп меңээ тайылбырлады. А Дээди Советтиң Президиумунуң даргазы турган эш Ч.-Д. Б. Ондар: «Арыг завод тудуп бергеш, оон хоолайынын үдүнче думчуум суп бээр мен» деп, соңгукчуларга бүзүредип турган болгай.

Цемент заводунуң тудуун ам-даа соксатпаан. Эки чүве үүл дээр болза, чаяан боон, акша-хөреңгиге кызагдаткаш, ук тулугнун дедир-даван кылажы-биле кылдынып турары болур-дур. Ынчалзын-на деп йөрээр кижи-дир мен, ол аразында кандыг-бир ынаар «думчуун сугарын» күзевес чырык угааннар тыпты бээр магат.

Хайыракан дагны ам Чырыткылыг Улуг Башкы Ыдыктыг Далай-Лама арамайлап каан болгай. Сенгилделиг Хайыракан дагже кара холдарын семээн дээргилерни Бурган башкы ожаар болган-дыр ийин...

Ол-ла дагның чанында Хайыракан суурда тургустунган совхозту «Улуг-Хая» деп адап турган. Мен ол атты эгезинден тура эллепсинип келген мен. Улуг-Хемниң ол чарыында ындыг аттыг, шынап-ла, чараш даг бар, ону ол чер чурттуг кижи мен-не билир мен ыйнаан, өске улустан кым эскерер боор. Мен чогаалдарымга ол совхозтуң адын «Хайыракан» деп адап турар мен, а даргалар ол аттан коргар чорааннар. Кол-ла чылдагааны ол сүртенчиг атта эвес, олардың узуткап кааны шажынчудүлгеде чаштынып чыдар. Сөөлүнде эптиг үе тура бээргe, ол ажыл-агыйга Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оолдуң адын тыпсырын бир дугаарында «Шын» солуппу дамчыштыр саналдаан мен.

1990 чылда Кызылга тыва дыл дугайында эртем-практиктиг конференция болган. Орта Тыванын баштайгы латин алфавидин дедир эгидер дугайында бодалымны илереткен мен. Ол үзелимпи ам-даа салбаан мен. Түрк дылдыг улустарга латин үжүк черле онза тааржыр, тыва дылга база. Ында орус алфавитте ышкаш, амдыгаа чедир будалын турарыныс ъ (кадыг), ь (чымчак) демдектер чок. Черле ынчаш. латин үжүк бүгү делегейле ең нептерээн болгаш. бистин ажы-төлдеривистиң даштыкы дылдар өөрениринге кончуг дузалыг болуп турар. Оон кадында ам Тыва Республика даштыкыже үнүп эгелээн болгай. Ынчангаш латин үжүктү өөренирип амдыызында оода чадаарда школа программазынга киирери алыс чугула апарган.

Найысылал Кызыл хорайның төвүнде турар Тыванын ең улуг шөлү хөй чылдарның дургузунда ат чок боон келген. Улус баштай ону баштыңчыларга чүдүүр чанчыл-биле Ленин шөлү деп адай берген. Шынында ол дугайында Дээди Совет-даа чарлык үндүрбээн, Чазак-даа шиитпир хүлээп албаан турган. Ол аразында саналдар база арбын болган: Ленин, Самбажык, Алдан-Маадыр, Буян-Бадыргы, Тыва, Бодарал, XIV Далай-Лама, Театр шөлү, харын мырыңай кижиниң кара баарының катыызы кээр... Дерсу-Узала дээш, оон-даа ыңай. Чүү дээр боор, шуптузу төлептиг аттар-дыр, кижи болганның ынаар сагыш салып турганы чаагай херек-тир. Бо дугайын чазак черинге хөй-ниитиниң, культураның төлээлекчилери чыылгаш, онзалап хандыр чугаалажып көрдүвүс.

Орта мен база саналым бердим:

— Бүгү аттар таарымчалыгдыр. Ынчалза-даа Ленинни чеже адаар бис, Тыва деп атты ынча дыка катаптаан херээ чок. «Театр шөлү» дээрге бүгү делегейни шыпкан ат-тыр. Биске ылап-ла чингине тыва ат херек. Тывага хүрээлерден туткаш, оларның чанында шөлдерни Бодарал деп-даа, Далай-Лама деп-даа адап турган бис, оон ыңай Тыва, Тибет ышкаш, шуут-ла шажынчы күрүне эвес-тир. Дерсу-Узала улуг аңчы-дыр, элдепейлиг кижизиг кижи-дир, оон ролюн бистиң алдарлыг артизивис Максим Мунзук тулдур ойнаан каан-дыр, соңгу чүк улузунга оон ыңай чүү херек чүвел, ам ең кол шөлүвүске Дерсу-Узаланың адыдалай бергени ол бе? Самбажык-даа, алдан-маадырлар-даа, Буян-Бадыргы-даа араттарның оолдары-дыр. Ынчан кээрге, тыва араттарның адыдан бедик чүве чок. «Хостуг арат» деп атты деткип тур мен.

Маңаа эртемден К. С. Күжүгет, культураның хоочун ажылдакчызы М. С. Хомушку олар ёзулуг-ла күрүне угаанын илереттилер. Ылаңгыя Матпа Сумбууевич мынча диди:

— «Хостуг арат»... Ылаптап хандыр бодап көрүңерден. «Хостуг» дээривиске-ле, чоокка чедир хөңнүвүс калган база-ла политика чытталып турар-дыр...

Катап-катап түүлеп, маргыжып, сүмележип тургаш, Тываның ең кол шөлүн анаала «Арат шөлү» деп адаар саналды дээди эрге-чагырга черлеринге киирген бис. Ону Президентиниң Чарлыы бадыткаан.

Бо чаагай үүледе мээң база хензиг-даа бол киирген үлүүм бар-дыр деп чүвени бодап келгеш, Арат шөлү-биле эрткен санымда сеткилим сергей бээр, ындынналдыр ырлаксаам келир.

Кажан Хову-Аксы суур төптүг чаа кожуун тургустунар деп сураг тарай бээрге, оон адының дугайында саналдар, бодалдар, маргылдаалар кезек үеде солуннар арыннарындан база дүшеди. Оларның чамдыктарын чыскаарга мындыг: Оюннар, Элегес, Хову-Аксы, Хендерге...

Элегестиң, Хендергениң, Барыктың чону өгбе-төөгүден ха-дунма, кожа-хелбээ чурттап чораан. Хову-Аксын кара чажымдан билир мен. Барыктың аалдары шаг-шаандан тура Ак-Тал, Хендерге, Хову-Аксы ол ынчаар чайлаглап чорааннар. Хову-Аксының кобальтызын ажыткан кижилериниң бирээзи мээң ачамның кады төрээн дуңмазы Кыргыс Хойтпак-оол чүве, Сталинчи (Күрүне) шаңналдың лауреады. Хову-Аксында Хойтпак-оол аттыг кудумчу база бар.

Үстүнде киирген барымдаалыг чылдагааннар-биле чаа кожуунпуң адын адаар чаагай херекке киришпес аргам чок апарган. Ол киржиримде, ук девискээрниң төөгү-даа, география-даа талазы-биле бүгү байдалдарны туюлдур онза өөренип көрген мен, хөй-хөй аттарны тыва болгаш орус дылдарга бижиринден эгелээш, адаарынга чедир шенээн мен. Ол дугайын сөөлүнде «Шын» солунга «Чеди-Хөл дугайында чеди бодал» деп үүлүмге тайылбырлаан мен. Элегес, Хендерге, Хову-Аксы деп топонимнерни адаарынга чевен кылдыр көрген мен, ылаңгыя орус аянга дыка кагылчак дыңналыр. Оон ыңай Элегес деп сөстүң аяны чавыс болду. Кожуун ады бедик, хөрлүг, делгем болур ужурлуг. Ынчангаш чаа кожуунну Чеди-Хөл деп адаарын парлалга дамчыштыр саналдаан мен.

Чеди-Хөл дээрге Хову-Аксы суурнуң чиге мурнунда турар харлыг баштыг көк тайганың ады-дыр. Ол черниң улузу Чеди-Хөл тайгазын ыдыктыг дээр, шагда аңаа эртеннин-не чүдүүр, тейлээр турган, чайның ортаа үезинде чечекчимис чиндинейнип турда, ону үргүлүү дагын чораан. Тайганың кырында чеди хөл бар.

Хову-Аксының бетинде Кара-Хая арт кырында үнүп келгеш, оон суурже доңгайтып бадыптарга, кожуунуң бүгү шырайы үзүн-баазын өңү-биле көстүп келир: шыкта Элегес хем кыңгырткайндыр ырлап чыдар, эрги суур биле чаа суур иелээ кожактыг бызаалар дег четтинчип алган чыдарлар, Чеди-Хөл тайгазы көк дээрни баганалапкан хереп турар. Кайгамчык-ла чараш оран!

Чамдык дарга-бошка эштер безин мээң-биле маргыжып турдулар.

(Уланчылыг).

Кижилер ындыг болур ужурлуг

ЭР-ХЕЙ, УЛЬЯНА!

Күстүң кааң бир аяс хүнүнде Элегес хемни кежер көвүрүглеп улуг-биче чон каржып эртип турган. Ол үеде завод ажылчыннары база ажыл хүнүнүң соонда тарап чанып, олап кежип турганнар.

Хөй кижи кежип турда, көвүрүг канчаңгаш-ла ийлени бээрге, М. Т. Даанмай оон аңдарылгаш, сугже дүже берген. Хем ол үеде элээн улуг турган. Сугже дүшкен кижини хем кыдыындан кижилер көрүп турза-даа, аңаа дуза кадарын кым-даа бодаваан, ындыг сагыш кымын-даа бажынга кирбээн, кылаштап эртип, көрүп турганнар.

Хөй кижилер араызындан чаңгыс-ла школдачы Ульяна Тепл-оол сугже эрес-кашпагай эштип киргеш, сугга дүшкен кижиниң амы-тынын ап каан. Ол баткан чериндеп чүс метр хире черге чорда, Уля ыяш-дашка ылдыртынып чораан, оон бажының дүгүндеп алгаш, үндүр эштип үнүп келген. Бергедээн кижиге ол-ла дораан сула шимчээшкиннер кылдыртын, массаж-тап турган, деткерип алган. Эр-хей болган!

Ульяна спортка ынак. Баскетбол, волейбол шөлдериндe эштери-биле ойнаан турарын бо-ла көрүп болур. Эштиринге база сундулуг. Ынчангаш оон тынын алганы М. Т. Даанмайның «Эр-хей болдуң, сеңээ черге чедир мөгейдим» дээп сөстерин Ульянага солун дамчыштыр чедирдим.

О. ОНДАР.

Гонорарын «Шынга» арттырдым.
Элегес суур.

БУЯННЫГ ЭМЧИЛЕРИМГЕ

Мээң кадыкшылымны катап тургузаар дээш бүгү-ле чүүлдерни кылган республика эмнелгезиниң хирургия салбырының эргелекчизи В. А. Ушкаловка, кезин эмнээр эмчи А. В. Чимданга, терапия салбырының эргелекчизи Н. С. Ооржакка чүрээмниң ханызындан өөрүп четтирдим.

Тываның Республика ордени-биле шаңнатканынга холбаштыр Вячеслав Андреевичиге сагыш-сеткилимниң ханызындан изиг байыры чедирип, буянныг ажылынга чедиишкиннерни, чаагай кадыкшылды, өг-бүлезинге аас-кежиин күзедим!

Тыва Республиканың Конституция комиссиязының кежигүнү, парлалганың болгаш массалыг информация чепсектериниң хостуун камгалаар республика инспекциязының начальниги Сергей БАИР.

Байыр чедирип тур бис

Бистиң дуңмавыс Рита Сояновна ЧАКАР Россия Федерациязының Дээди судунуң кежигүнүнге соңгутканы-биле холбаштыр аңаа изиг байырны чедирбишаан, делегейде база бир ең улуг күрүне болур Россияның Дээди судунга бедик харыысалгалыг албан-хүлээлгеге чедиишкинниг ажылдаарын күзеп тур бис!

Төрелдери.

ЧАРЛААЛДАР

ТУРАНДА КВАРТИРАНЫ САДЫП АЛЫҢАР

Туран хоорайда ийи квартиралыг бажында 3 өрээлдиг квартираны чиик өртекке садып турар. Ол бажының Туранда адрези: **Сафьянов кудумчузу, бажың № 1, квартира № 1.**

Кызыл хоорайда харылзаштырыкчының телефону 3-61-38. Кежээкиниң 17 шактың сөөлүнде телефоннаар.

ЧОЛААЧЫ НЕГЕТТИНИП ТУРАР

УАЗ автомашинаны башкарар бирги класстың дуржулгалыг чолаачызын Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы чалап турар.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай. Чүльдүм кудумчузу, бажын № 18, кабинет 314, **телефоннары 3-64-60, 3-76-32.**

ТУСКАЙ ЧАРЛАЛ

Александр Спартакович Уйнукайның адыга чолаачылаар эргениң шынзылгазы болгаш **Нина Лакпаевна Колдуң** адынга паспорт тывылган.

Документилерни кээп алыры-биле 3-71-01 телефонну дамчыштыр харылзажырын чарлап тур.

ОРНАЖЫП КӨРЭЭЛИ

1 аътты, 3 инекти (бызааларлыг), 40 баш шээр малды 1 өрээлдиг квартирага азы бажынга орнап тур мен. Орнажырын күзээннерни харылзаштырар телефон 3-27-66.

Кызылга ноябрьның 5—6 хүннеринде самбога шилилде маргылдаазы эртер.

1976-1978 чылдарда төрүттүнген 45, 48, 52, 56, 60, 65, 70, 75, 81, 87 болгаш 87-ден өрү килдиг элээди оолдар аразында, 1975-1976 чылдарда төрүттүнген 44, 48,, 52, 56, 60, 64, 68, 72, 80 болгаш 80-ден өрү килдиг кыс уруглар аразында.

Шилилге турга тиилээннерни Азия чемпионадынга киржир Тыва Республиканың командазынче шилип алыр. Киржикчилерни ноябрь 4-те 16.00 шакта хоорайның спорт комплекизинге килдээр.

Самбога турнир соонда тыва хүрешке хоочуннарның (40-45, 46-50, 51 болгаш оон өрү назылыглар аразында) маргылдаазы болур.

АГААР

Бөгүн республикага өскерлип каан турар агаар болур, чамдык черлерге кезек хар чаар. Соңгу-барының чүктен хаттың күжү секундада 7-12 метр чедер.

Агаарның температуразы хүндүс 2 градус сооктан 3 градус чедир чылыр, даглыг кожууннарга 7 градус соор, дүне 12-17 градус, чамдык черлерге 4-9 градус соок болур.

Кызылга бүрген, аязын каап турар агаар болур. Хаттың күжү секундада 7-12 метр чедер.

Хүндүс 0-2 градус чылыг, дүне 13-15 градус соор.

Ийиги хевирниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге чогумчалыг хүн.

КИНО

Октябрь 27-де

«НАЙЫРАЛ»: «Дургун» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, **Видеозалга: «Оор маэстро»** (Россия) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Хүлээлгениң кыйгызы-биле» (Индия, 2 сериялыг) 11.00, 13.00, 16.00, **«Алдаржыдыышкын» деп хүрээ-хиит хуралы»** 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Өжээн сүрүүшкүү» 13.00, 15.00, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Операның бүрүтүнээжи» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Шуурмактың ыяш ажыл-агый черинин инженер-механиги

Дадар-оол Базыр-оолович КИН-САННЫҢ

хенертен мөчээнин ук ажыл-агыйның коллективи дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Өрттен артпас

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР

Барын-Хемчик кожуунда ТР-ниң ИХЯ-зының өртке удур ажыл чорудар салбырының ажылдакчылары өрт айыылын болдурбас дээш сагындырыг, хыналда ажылдарын баш удур чорудуп, өрт болу берген таварылгада, ону дүрген барын өжүрер болгаш сайгарын көөр талазыбиле чогуур хемчеглерни ап турар. Өртке удур кылын чоруткан ажылдарның күүселдезин хынап турган үелерде сүмелээн хемчеглерни өйшаанда күүсетпес, кичээнгей салбас удуртукчуларга административтиг хемчеглерни онаап турар.

Өрт айыылын болдурбас дээш чогуур хемчеглерни ап турза-даа, кожуун девискээринге өрт халавы бо чылдың эрткен айларында хөй болган. Кожуун девискээринге бо чылдың 9 айларында 86, оон иштинде күрүнеге болгаш хуу чонга когаралдыг 50 өрт болган. Хуу болгаш арат ажыл-агыйлыг кижилериниң 80 тонна сигени өрттенген. Ындында-ла чедиишпес мал чеминиң өрттенип турары хараадаанчыг, ам кыш келгенде кайыын мал чемин тывар боор. Когаралдың акша-биле түңү 10 миллион рубль чедип турар.

Өрттенген 80 тонна сиген Барлык суурга ийи черге, Аксы-Барлык, Биче-Тей, Кызыл-Мажалык суурларга бирбир черлерге болган. Бо өрттерниң болгулаан чылдагааныып тодарадырга, колдуунда бичии кижилериниң от-биле оваарымча чок ойнаанындан болган.

Бо чылдың 9 айларында 19 херим, сарай, бажыңнар, 2 машина, бир инек, ийи хаван, 12 дагаа, 10 ажыг шээр мал база өрттенген. Өрттериниң чылдагааны база-ла назы четпестериниң от-биле ойнаанындан болган боор-дур.

Биче-Тей суурнуң Октябрьская кудумчузунда 17 дугаар бажыңга өрт болган. Беш харлыг Чимис Ооржак, дөрт харлыг дуңмазы-биле стол кырынга чыткан сереңги ап алгаш, сиген кажаазынче кире бергеннер. Орта от шап ойнап турда, сиген хөрлээлеп өрттени берген. Корткан уруглар кажаа аразындан үне халып четтигипкеннер. Ол хүн хаттыг хүн болган, өрт сиген кажаазындан инек, хаван кажаазынче дамчын кыпкан. Борта ийи хаван өрттенип өлген. Ол үеде бажыңга улуг улус турбаан, чоогунда телефон база чок болганындан когарал хөй болган.

Бо берге үеде күрүнеиниң, хуу-даа кижилериниң эт-хөренгизи, мал-маганы өрттенип каарга, улуг каража. «Өрттен артпас, өлден артар» дижир болгай, өрт халавын баш удур болдурбазы-биле бүгү-ле хемчеглерни ап, кижи бүгүдезиниң кичээнгейлиг болуру күзенчиг.

Хүлер-оол КҮЖҮГЕТ.
Ак-Довурак хоорайда № 4 өртке удур салбырының даргазы.

АК-ДОВУРАКЧЫЛАРНЫ ӨӨРТКЕН

Тыва Республиканың Россия Федерациязының составынга киргенден бээр 50 чыл база Ак-Довурак хоорайның тургустунганының 30 чыл болган оюнга тураскаатканспортчу маргылдаалар хоорайның «Асбест» стадионунга болган.

Тываларның сонуургаары тыва хүреш дыка солун эрткен. Анаа 32 шыырак мөге күжүп шенешкен. Тывада ат-сураа биллингир апарган мөгелер Алдын-оол Куулар, Алексей Хомушку, Чечен-оол Куулар, Александр Мижит-Доржу олар чараш хүрежиби-ле ак-довуракчыларны өөрткен.

Дуржулгалыг шыырак мөге Алдын-оол Куулар удурланыкчыларын удаа-дараа октап турган, хүрешке шүүлген, а Аксы-Барлыктың аныяк мөгези Андрей Соян үжүүрлешкен. Алдын-оол Кууларны соодукчу, а Андрей Соянны телевизор-биле шаңнаан. 3—4 дугаар чер алган мөгелер Александр Мижит-Доржу, Алексей Соян хевистер-биле шаңнатканнар.

Хоюг-оол МОНГУШ.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ТУРАСКААЛДЫГ МАРГЫЛДАА

Тываның хоочун шыдыраачыларының бирээзи, республиканың дөрт дакпыр чемпиону чораан талантылыг шыдыраачызы Матпа Сумбууевич Хомушкунуң чырыткылыг адынга тураскаатканы шыдыраа маргылдаазы доозулган. Бо үстүнде адаанывыс шыдыраачының дугайында каш чылыг сөстер чугаалаары артык эвес боор. «Тываның аныяктары» солунга күш-ажылчы оруун очулдурукчу ажылындан эгелээн. Ынчан хыш дээн чалыы, чараш, дыдыраш баштыг, топтуг-томаанныг, чазык, каттырымзан каап чугаалап орар оол чораан. Оон соонда дээди өөредилге черлерин дооскаш, ынчангы партия Тыва обкомунга ажылдап турда, ону республиканың культура сайыдынга ажылдаарыбиле томуйлаан. Ол аңаа барык оп сес чылдың дургузунда чонга бараан болуп, республиканың культура тургузуушкунунуң хөгжүлдезинге күжүн, билиин, арга-дуржулгазын харам чокка берип, үнелеп четпес хөй чүвени кылганын Тываның ажылчы чону, аныяк-өскени эки билир, удуртур органнарга чежедаа чай чок харыысалгалыг ажылдарга турган, республика масштабтыг улуг шыдыраа маргылдааларынга, Кызылдың бирги чери дээш база коллективтер аразынга болгулаан маргылдааларга киржир үешакты тып алган, ойнап турарын көрбээн кижи ховар, Матпа Сумбууевичиниң чонбиле ажылдан билириниң, улуг-биче кижилерни канчаар хүндүлеп, оларның-биле чылыг ужуражып, чугаалажып, арга-сүме кадып, дузалажып чораанының дугайында хөйну бижип болур, Ынчангаш оон чырыткылыг тураскаалы дөргүл-төрелдериниң, чоок кижилериниң, ону шагдан бээр таныыр эш-өөрүнүң чүректеринге кезээ-мөгеде кадагалаттынып артар.

Ук тураскаалдыг маргылдааның түңнелин оон байырлыг хагдыныышкынының үезинде судья коллегиязы бүгү чыылганнарга сонуургаткан. Барык неделя дургузунда үргүлчүлээн чидиг демиселдің түңнелинде Кызылдың хоочун шыдыраачызы Александр Болдынов он чеди салыгдан он дөрт чартык санныг болуп бирги черже үнген. Ийигизин —он дөрт санныг Чөөн-Хемчик кожуунуң төлээзи аныяк шыдыраачы Орлан Сарыглар эллээн. Үшкү, дөрткү черлерни дең саннарлыг Александр Паршаков биле Орлан Монгуш олар дараалаштыр алганнар.

Ол ышкаш болуп эрткен шак-биле дүрген ойнаар маргылдаага Кызылдың аныяк шыдыраачызы Олег Дамбиев тиилээн. Ийиги, үшкү черлерни Александр Паршаков Орлан Донгак олар үлешкеннер.

Маргылдааларның тиилекчилеринге болгаш аңаа киришкен ең хоочун шыдыраачыларга база ийи херээжел ойнакчыга акша шаңналдарын база өртектиг белектерни тывыскан. Ең солун, чараш салыглар көргүскен шыдыраачылар базе шаңналдар алганнар.

Бо тураскаалдыг улуг маргылдаа организастыг бедик деңнелге эрткен.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.
Даңзы САЛЧАК.

ШЫЫРАКТАРЫ ШЫЛГАРААН

Россияга Тываның каттышканының 50 чыл оюнга тураскаатканы спортчу маргылдаалар Тээли суурнуң төп стадионунга ийи хүн үргүлчүлээн. Стадионга сайгарлыкчы-саарлыкчылар аъш-чем болгаш идик-хеп аймаан хөйү-биле садыглаан. «Бай-Тал» биче өүдүрүлгелер каттыжыышкынының Туралыг биче бүдүрүлгези хоо ажылдыг (удуртукчузу Кызыл-Кат Кочал-оол) бир машина долдур ирт, сергелерни чүдүрүп эккелгеш, чыылган чонга саткан.

Хол бөмбүүнге оолдар, уруглардың 6-6 командалары спорт залга, даштыгаа стадионга ийи хүн спортчу мергежилин шенешкеннер. Оолдар командалары чидиг демиселдиг, көрүштүг чараш оюннарны көргүскеннер. Кайы-даа командаларда спорттуң бо хевиринге бедик мергежилдиг ойнакчылар бар болган. Ең ылаңгыя Бай-Талдың командазында хоочун спортчу Каңоол Адыгның дөрт оглу бүгү талалыг дески чараш ойнап, удурланыкчыларын девидедип турганын көрүкчүлер онза магадаан. Адашкылар командазы, шынап-ла, эки ойнап, оюн бүрүзүн 12-13-14 саннарга, ниити түңнели 2:1 кылдыр уттуруп турза-даа, олар көрүкчүлерниң үнелелин, мактын чаалап ап шыдааннар. Бо алышкыларның хол бөмбүүнге спортчу мергежили моон соңгаар оон-даа улам өзүп мергежиир дээрзи чугаажок.

Түңнелинде, ең шыырак ойнакчыларлыг «Мурнакчы-1» командазы кымга-даа уттурбаан. Уруглардан база «Мурнакчының» кыстары шылгараан. Оларга ирттер болгаш 200-200 муң рубльдің шаңналдарын тывыскан.

Ийиги черлерни оолдардан «Тээли-2» (Март-оол Сүрүн), уруглардың Ак-Довурак командазы алгаш, 150-150 муң, үшкү черлерни оолдардан «Тээли-1» (Тараа Хомушку), уруглардан Тээли суурнуң (Саида Долаан) командалары ээлээш, 100-100 муң рубль-биле тус-туста шаңнатканнар.

Хөл-шыдыраага ер улустан Шыдыраа Хертек, хереженен улустан Ачиймаа Таргын тиилекчилер болуп хойлар-биле, ийиги черни алганнар Киров Хунан, Лилия Торуш 60-60 муң, Семис-оол Хертек, Саида Долаан олар үшкү шаңнал дээш 50-50 муң акша шаңналдарын алган.

Стол теннизиниң маргылдаазында Ак-Довурактан шыырак ойнакчылар келгениннен оюнпар солун, көрүштүг болуп турган. Чидиг демиселдиг оюнларның түңнелинде ер улустан Василий Хомушку, Май-оол Монгуш (иелээ Тээли суур), Херел Салчак (Ак-Довурак), уруглардан Айчек Сендоо, Саймаа Хертек, Мария Иргит (шупту Тээли суур) ол-ла дараалашкаа-биле тиилекчилер боон, акша шаңналдарын алганнар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

АДАР КУУЛАР ШҮҮЛГЕН

Чоокта чаа Бай-Тайга кожуунга хүреш маргылдаазы болуп эрткен.

Россияга Тываның каттышканының 50 чыл оюнга тураскаатканы тыва хүреш маргылдаазы организастыг байдалы четпес болганындан хүрежиринбиле бижиткен 20 мөгениң хүрежин салган. Оларның хөй кезин Бай-Талдың мөгелери болган.

Хүрештиң үшкү салыында артып калган беш мөгени долгандыр хүрештирерин судья коллегиязы чарлап, дыңнаткан.

Тыва, хостуг, самбо хүрешкерге бодунуң деңзизинге спорт мастери, Бай-Тайга кожуунуң Ээр-Хавак СБФ-зының хоочуннары Начын-оол, Чылбак Кууларларның оглу, ам Кызылда спорт школазының тренери Адар Куулар удурланыкчыларын шуптузун кончуг аваангыр, чараш аргаларны ажыглап турган, октагылааш, шүглүп үнгеш, ирт болгаш 200 муң, кожавыс Барын-Хемчик кожуунуң Хөнделекниң аныяк, шыырак мөгези Алексей Соян үжүүрлешкеш, серге болгаш 150 муң, бистиң кожуунга шүглүп турар мөгелериң бирээзи Геннадий Кашпык-оол үшкү черни алгаш, 100 муң рубль-биле шаңнатканнар. Тээли суурнуң шыырак дээн аныяк мөгелери Омак Шоомай, Алексей Салчак олар дөрткү — бешки черлерни ээлээш, 80-80 муң акша шаңналдарын алганнар.

Кожуунга болуп эртип турар хүреш маргылдааларынга доктаамал киржип, аныяктарга бодунун үлегер-чижээн көргүзүп келгени дээш, трактарист Май-оол Маадырны 50 муң, кожуунга каш удаа шүглүп турган, ам кадыынын байдалы-биле хүрешпестээн Семен Салчак бо хүрешке киришкеш, «Типлелгеже чүткүл» деп тускай шаңнал — 30 муң рубль-биле шаңнатканнар.

Бистиң корр.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өнөөлиг болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57 очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганын, медээлернин хостуг чоруун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттингеН

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканын Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.445. Индекс 54240. Чагыг № 35—230.